

SOTKAMO MUUTOKSEN KOURISSA
NÄLKÄVUODET 1866–1868 SOTKAMON SEURAKUNNASSA

Peppi-Kirsi Paananen
Yleisen kirkkohistorian pro gradu -tutkielma
Lokakuu 2017

HELSINGIN YLIOPISTO – HELSINGFORS UNIVERSITET		
Tiedekunta/Osasto – Fakultet/Sektion Teologinen tiedekunta		Laitos – Institution Kirkkohistorian osasto
Tekijä – Författare Peppi-Kirsi Paananen		
Työn nimi – Arbetets titel Sotkamo muutoksen kourissa – Nälkävuodet 1866–1868 Sotkamon seurakunnassa		
Oppiaine – Läroämne Yleinen kirkkohistoria		
Työn laji – Arbetets art Pro gradu -tutkielma	Aika – Datum 20.10.2017	Sivumäärä – Sidoantal 79
Tiivistelmä – Referat <p>Nälkävuodet koettelivat Suomea 1866–1868. Niiden seurauksena kuoli 100 00–150 00 suomalaista enemmän kuin muuten olisi ollut oletettavaa. Nälkävuosien tuhovoimalla oli suuria eroja eri paikkakuntien välillä. Sotkamo oli yksi Suomen eniten kärsineistä kunnista. Viidesosa sotkamolaisista kuoli nälkävuosien aikana. Suurin syy Sotkamon korkeisiin kuolleisuustiloihin oli täyteen ahdetut köyhäintalot, joiden epähygieenisissä oloissa tartuntataudit levisivät ihmisestä toiseen. Seurakunnan eripuraisuus, siirtyminen kunnallishallintoon ja keskeisten työntekijöiden kuolemat edesauttoivat väestökriisin etenemistä. Sotkamolaisten suhtautumisessa lähimmäisten hätään oli suuria eroja. Toiset auttoivat omien voimiensa äärirajoille asti, toiset pyrkivät saamaan siitä taloudellista hyötyä. Viljaa Sotkamossa oli myös nälkävuosien aikana.</p> <p>Vuonna 1865 annettiin asetus kunnallishallinnosta maalla. Sotkamo siirtyi kuntamuotoon ensimmäisten joukossa vuoden 1866 alussa. Samalla vaivaishoito siirtyi seurakunnalta kunnalle. Ajankohta oli huonoin mahdollinen köyhäinhoidon näkökulmasta. Sotkamossa koitui vastuun siirtymisestä myös ajankohtaan liittymättömiä ongelmia: Sotkamon ensimmäinen kunnallislautakunnan esimies kavalsi vaivaishoidon kassan ja päätyi sen jälkeen itsemurhaan.</p> <p>Sotkamon kirkkoherran Carl Ståhlbergin menehdyttyä helmikuussa 1867 Sotkamon kappalainen Gustaf Pettersson määrättiin hoitamaan kappalaisen virkansa ohella kirkkoherran virkaa uuden kirkkoherran saapumiseen asti. Uusi kirkkoherra valittiin samana vuonna, mutta virkaansa hän astui vasta keväällä 1869, minkä vuoksi Pettersson oli laajan seurakunnan ainoa pappi nälkävuosien tuhoisimman ajan. Synkimpänä kuolonvuotena 1868 jouduttiin yhden papin seurakunnassa siirtymään joukkohautauksiin vainajien suuren määrän vuoksi. Muihin kirkollisiin toimituksiin nälkävuodet eivät merkittävästi vaikuttaneet.</p> <p>Syntyvyys ja avioituminen eivät laskeneet nälkävuosien aikana missään vaiheessa huomattavan alas. Vuonna 1869 sekä syntyvyys että kuolleisuus olivat alhaisella tasolla, mutta avioituneiden määrä oli ennätyksellisen suuri. Nälkävuodet muuttivat väestön ikärakennetta, koska kuolema kohtasi pieniä lapsia ja vanhuksia useammin kuin työikäisiä. Sotkamon taloudellisen toipumisen kannalta väestörakenne oli vuoden 1869 lopulla optimaalinen. Työikäisiä oli paljon ja huollettavia vähän.</p>		

1 JOHDANTO	3
1.1 Tutkimustehtävä	3
1.2 Suomi nälkävuosien aattona	8
1.2 Kirkko yhteiskunnallisena toimijana	13
1.3 Sotkamo nälkävuosien aattona	16
 2 VUOSI 1865 – NÄLKÄ HIIPII SOTKAMOON	 19
2.1 Halla vie viljan	19
2.2 Sotkamon seurakunnan työntekijät	23
2.3 Palkkapäivä ei itsestäänselvyys	27
 3 VUOSI 1866 – TOIVO TULEVASSA VUODESSA	 31
3.1 Kuolleisuus kasvaa	31
3.2 Kunnallishallinnon vaikea alkutaival	35
3.3 Kirkkoväärti tyyfuksen uhrina	38
 4 VUOSI 1867 – TOIVO MENETETÄÄN	 41
4.1 Kevät myöhästyy	41
4.2 Pitkäaikainen kirkkoherra kuolee	44
 5 VUOSI 1868 – KURJUUS JATKUU	 48
5.1 Kylmästä talvesta lämpimään kesään	48
5.2 Köyhäinmajojen suuri kuolleisuus	52
5.3 Kappalaisen raskas taakka	57
 6 VUOSI 1869 – ELÄMÄ VOITTAA	 60
6.1 Uusioperheitä ja uusia sotkamolaisia	60
6.2 Kirkollinen elämä elpyy	66
 7 TUTKIMUSTULOKSET	 72
 8 LYHENTEET	 74
 9 LÄHTEET JA KIRJALLISUUS	 75
9.1 Painamattomat lähteet	75
9.2 Sanomalehdet	75
9.3 Kirjallisuus	76

1 Johdanto

1.1 Tutkimustehtävä

Suuret nälkävuodet koettelivat Suomea vuosina 1866–1868. Nälkävuosien väestömenetys oli noin 100 000 – 150 000 henkeä enemmän kuin normaaliaikana.¹ Nälkävuosien koettelemukset koettiin ja kohdattiin eri tavoin eri paikkakunnilla, mikä tekee tarpeelliseksi tutkia niitä yksittäisen paikkakunnan tasolla. Kaikista mahdollisista paikkakunnista Sotkamo valikoitui tutkimuskohteekseni kahdesta eri syystä. Ensiksikin pystyin lähestymään Sotkamo avoimin mielin ilman ennakkokäsitysten painolastia, koska en tiennyt siitä ja sen historiasta ennestään juuri mitään. Toiseksi Sotkamo oli yksi nälkävuosina eniten kärsineistä kunnista² ja sen vuoksi hedelmällinen tutkimuskohde. Aloitettuani tutkimukseni huomasin Sotkamon siirtymisen pitäjähallinnosta kunnallishallintoon ajoittuneen nälkävuosiin, mikä lisäsi ennestään Sotkamon kiinnostavuutta tutkimuskohteena.

Nälkävuosien välitön syy oli sääolosuhteista johtuneet peräkkäiset kadot, mutta kriisin syntyyn ja sen hallitsemismahdollisuuksiin vaikuttivat myös monet muut tekijät, kuten väestö- ja elinkeinorakenne, poliittinen tilanne, hallinnolliset rakenteet, vienti- ja tuontimarkkinat ja tutkimuksen usein unohtamat yksittäiset ihmiset ja heidän valintansa.³ Nimitys nälkävuodet on sikäli harhaanjohtava, että valtaosa kuolleista menehtyi erilaisiin kulkutauteihin, ei aliravitsemukseen. Nälkä ja tautiepidemiat olivat kuitenkin kiinteässä yhteydessä toisiinsa, minkä vuoksi nälkää voidaan perustellusti pitää ainakin välillisenä syynä kohonneeseen kuolleisuuteen. Nälkä, ja myös sen uhka, pakotti ihmiset liikkumaan tavanomaista enemmän ja aiempaa laajemmalla alueella. Kerjäläiset kiersivät talosta taloon ruoan toivossa, talolliset joutuivat hakemaan viljaa pitkienkin matkojen takaa ja erilaisia tuotteita tervasta käsitöihin markkinoitiin tavallista enemmän. Liikkuvien ihmisten mukana liikkuvat myös kulkutaudit.⁴ Aliravitsemus lisäsi kulkutautien kohtalokkuutta.

Kulkutaudit eivät katso ihmisen sosiaalista asemaa; sairastuneiden joukossa oli runsaslukuisena hädänalaisten auttajia. Papit ja lääkärit olivat työtään hoitaessa

¹ Arviot vaihtelevat eri tutkijoilla.

² Häkkinen 1994, 76.

³ Häkkinen, Antti & Ikonen, Vappu et al. 1989, 9–12.

⁴ Häkkinen 1994, 69, 73.

jatkuvasti alttiina tautitartunnoille. Lääkäreiden kuolleisuus olikin nälkävuosina huomattavasti suurempaa kuin muun väestön.⁵ Pappien, kuten lääkäreidenkin, määrä oli 1860-luvulla suhteellisen vähäinen. Ammattikunnan edustajan kuolema vaikutti välittömästi seurakunnan toimintaan.

Tutkimukseni kartoittaa nälkävuosien vaikutusta Sotkamon seurakuntaan. Kärsikö Sotkamo nälkävuosien aikana tai niiden jälkeen pappispulasta? Miten mahdollinen pappispula vaikutti kirkollisiin toimituksiin? Muuttuivatko kirkollisten toimitusten ajankohdat ja käytänteet nälkävuosina? Miten nälkävuodet vaikuttivat syntyvyyteen ja avioitumiskäyttäytymiseen? Kärsikö kirkon talous nälkävuosista? Miten kunnallishallintoon siirtyminen vaikutti Sotkamon seurakuntaan? Miten vaivaishoito järjestettiin nälkävuosina? Kuinka yksittäisten viranhaltijoiden kohtalot ja toiminta vaikuttivat seurakuntaan? Nälkävuosien vertailukohtana käytän vuosia 1865 ja 1869. Miten Sotkamon seurakunnan elämä poikkesi näinä vuosina nälkävuosista? Onko vertailuvuosilla keskenään merkittäviä eroja?

Sotkamon seurakuntaa nälkävuosina on mahdotonta käsitellä sivuamatta Kuhmoa,⁶ joka oli Sotkamon kappeliseurakunta syksyyn 1856 asti. Kuhmon kirkkoherrakunnan perustamissopimuksen mukaisesti Sotkamon kirkkoherra oli myös Kuhmon kirkkoherra nälkävuosien alkaessa.⁷ Koska tutkimuskohteeni on Sotkamo, käsittelen Kuhmoa kuitenkin vain siltä osin kuin se on tutkimustehtäväni kannalta mielekästä.

Lähteeni ovat pääosin arkistolähteitä ja koostuvat kirkonkirjoista. Valitettavasti Sotkamon kirkonkirjat eivät ole säilyneet jälkipolville kokonaisina. Neoviuksen mukaan osa Sotkamon kirkonarkistoista ”kuuluu palaneen” vuonna 1866⁸ ja myös Wilmi mainitsee pappilan arkistotilojen tulipalon.⁹ Durchman tosin epäilee 1930-luvun teoksessaan Neoviuksen tietoa vääräksi tietoa, koska kirkkoherranviraston tiedot eivät tue sitä.¹⁰ Mahdollisen arkistopalon aiheuttamaa tuhoa täydensivät Sotkamon kunnanarkistoon talvisodan aikana osunut lentopommi ja vuoden 1945 tulipalo kunnanarkistojen säilytystiloissa.¹¹ Syystä

⁵ Turpeinen 1986, 180.

⁶ Kuhmoniemi vuoteen 1937 asti.

⁷ Wilmi 1997, 263; 2003, 164–165.

⁸ Neovius 1898, 163.

⁹ Wilmi 1997, 540

¹⁰ Durchman 1932, 23.

¹¹ Wilmi 1997, 468–469.

riippumatta kiistaton tosiasia on, että Sotkamon 1860-luvun kirkonkirjat eivät ole säilyneet jälkipolville kokonaisina. Oulun maakunta-arkiston rippikirjat loppuvat Sotkamon osalta vuoteen 1865, tilikirjat ovat vajavaisia, kinkeripäiväkirjoja ei ole 1860-luvulta lainkaan ja kirkonkokousten pöytäkirjoja vain muutama. Olen hyödyntänyt myös sekä tutkimusvuosia aikaisempia että niitä myöhempiä asiakirjalähteitä niiltä osin kuin niistä on apua tutkimuskysymyksiin vastaamisessa.

Vajavaisista kirkonkirjoista olen hyödyntänyt kuolleiden, kastettujen, kuulutettujen ja vihittyjen luetteloita, kirkonkokousten pöytäkirjoja, kirkkokassan tilikirjoja, rippikirjoja, tilasto- ja väkilukutaulukkoja ja kirkossa luettuja kuulutuksia. Kuolleiden, syntyneiden ja avioituneiden määrät auttavat hahmottamaan seurakunnan elinvoimaisuutta ja sosiaalista tilannetta eri vuosina. Papiston ja koko seurakunnan tilannetta valottavat myös kirkollisten toimitusten ajankohdat ja niiden toimittajat.

Käsin kirjoitettuihin kirkonkirjoihin sisältyy epäselviä ja puutteellisia merkintöjä ja myös suoranaisia virheitä. Merkintöjä ei ole välttämättä tehty välittömästi toimitusten jälkeen, henkilön nimellä saattaa olla useita eri kirjoitusasuja ja samannimisiä henkilöitä on paljon. Pääsääntöisesti papit kirjoittivat nimen ruotsinkielisenä eli Juhoksi nimetty poika on kastekirjoissa Johan. Myöhemmissä asiakirjoissa hänen nimensä kirjoitusasu vaihtelee asiakirjan kirjoittajan, asiayhteyden ja hänen oman kirjoitustaitonsa mukaan. Asiakirjojen mahdolliset virheelliset, epäselvät tai puutteelliset merkinnät ja oma mahdollinen väärintulkintani eivät kuitenkaan ratkaisevasti vaikuta kokonaistulokseen.

Kirkonkirjoista keräämiäni tietoja esitän sekä taulukoiden muodossa että sanallisesti. Tutkimukseni etenee johdantoluvun jälkeen kronologisesti tuloslukuun asti siten, että jokainen vuosi muodostaa yhden pääluvun. Kunkin pääluvun ensimmäisessä alaluvussa käsittelen kyseisen vuoden satotuloksen, sääolosuhteet, yleisen taloudellisen tilanteen ja syntyneiden, kuolleiden ja avioituneiden lukumäärät. Vuoden 1865 toisessa alaluvussa esittelen seurakunnan työntekijät, muiden vuosien kohdalla käsittelen seurakunnan työntekijöitä ja kirkon taloutta viimeisessä alaluvussa. Kuudes luku, joka käsittelee vuotta 1869, sisältää myös eri vuosia vertailevia taulukoita ja kaavioita. Taulukoiden ja kaavioiden tiedot ovat peräisin arkistolähteistä, mutta itse taulukkojen laadinta, käytettävien tietojen valinta ja ryhmittely ovat omiani.

Arkistolähteet ovat yksinään riittämättömiä vastaamaan tutkimuskysymyksiini, minkä vuoksi olen tutkimuksessani käyttänyt paljon erilaista kirjallisuutta. Heikki Meriläisen muistelmat *Heikki Meriläisen elämä hänen itsensä kertomana*¹² kertoo 1860-luvusta aikalaisen ja sotkamolaisen silmin. Meriläinen asui Sotkamossa syntymästään 1847 Paltamoon muuttoonsa 1899 asti. Hänet tunnetaan kirjailijana ja Kainuun kansanperinteen kokoajana. Muita käyttämiäni aikalaisten teoksia ovat Agathon Meurmanin *Muistelmia*¹³ ja Paavo Pulkkinen *Muistiinpanoja Kuhmoniemen tavoista ja elannoista*.¹⁴ Hieman erilainen aikalaisnäkökulma aukeaa Sotkamon nälkävuosien aikaisen kappalaisen tyttären Kersti Bergrothin teoksen *Alkusoitto*¹⁵ sivuilla. Teos sisältää Bergrothin äidin tyttäreille sanelemia muistoja lapsuudestaan Sotkamon kappalaiskodissa. Samoja muistelmia sisältyy myös Hellevi Arjavan teokseen *Merkillinen isoisä ja muita kertomuksia Wegeliuksista ja Swaneista*.¹⁶ Oman tutkimukseni kannalta Arjavan teoksen paras anti on sen antama kattava kuva pappisperheiden elämästä 1860-luvun Suomessa.

Aikalaislähteinä voidaan pitää myös 1800-luvun digitoituja sanomalehtiä.¹⁷ Sanomalehtiartikkelit ovat sekä antaneet uutta tietoa että tarkentaneet muualta hankkimaani. Lehtien maaseutukirjeenvaihtajien kirjeet tuovat uutisten joukkoon ”tavallisen” ihmisen äänen. Tavallinen ei kuitenkaan tässä yhteydessä ulotu yhteiskunnan alimpiin sosiaaliluokkiin, joissa lukutaito ei ollut itsestäänselvyys. Kansan lukutaito oli tosin lisääntymässä ja yhä useampi osasi lukea,¹⁸ mutta luku- ja kirjoitustaito eivät kulkeneet käsi kädessä. Esimerkiksi aiemmin mainittu kirjailijankin kunnostautunut Heikki Meriläinen oppi kirjoitustaidon vasta aikuisena vaimonsa opastuksella.¹⁹

Jorma Wilmin laaja paikallishistoria *Sotkamon historia*²⁰ on antanut minulle korvaamatonta tietoa Sotkamon historiasta. Se käsittelee Sotkamon syntyhistoriaa, kehitystä, seurakuntaa, elinkeinoelämää, väestörakennetta, kansan uskomuksia ja

¹² Meriläinen 1927.

¹³ Meurman 1909.

¹⁴ Pulkkinen 1913.

¹⁵ Bergroth 1971.

¹⁶ Arjava 2010.

¹⁷ digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti.

¹⁸ Tommila 1998, 45–46.

¹⁹ Meriläinen 1927, 61–62.

²⁰ Wilmi 1997.

tapoja eri aikoina. Toinen käyttämäni Wilmin teos on *Kuhmon historia*,²¹ joka on rakenteeltaan samankaltainen edellä mainitun kanssa. Yleistietoa Kainuusta ja Kajaanin kihlakunnasta olen saanut Antero Heikkisen *Kainuun historia III. Hallinto ja kulttuuri 1720-luvulta 1980-luvulle*²² ja Felix Ahosen *Kajaanin historia III. Vv. 1810–1905*²³ teoksista.

Antti Häkkisen, Vappu Ikosen, Kari Pitkäsen ja Hannu Soikkasen vuonna 1989 valmistunut tutkimus *1860-luvun suuret nälkävuodet. Tutkimus eri väestöryhmien mielialoista ja toimintamalleista*²⁴ lähestyy nälkävuosia monelta eri näkökulmalta ottaen huomioon nälkävuosien olosuhteet, viranomaisten toimenpiteet ja eri yhteisluokkien jäsenten mielialat ja toiminnan. Tutkimuksen tuottamista monista julkaisuista olen käyttänyt samojen tekijöiden teosta *Kun halla nälän tuskan toi*.²⁵

Oiva Turpeisen väitöskirja *Nälkä vai tauti tappoi? Kauhunvuodet 1866–1868*²⁶ seuraa nälkävuosien etenemistä Suomessa kuukausi kuukaudelta. Koska Sotkamo lukeutuu nälkävuosien katastrofikuntiin, on Turpeinen käsitellyt sitä tutkimuksessaan suhteellisen paljon, mikä on hyödyttänyt omaa tutkimustani. Edellä mainitun väitöskirjan lisäksi olen ammentanut tietoa Turpeisen teoksista *Kainuun historia II. Väestö ja talous 1721–1982*,²⁷ *Näläntorjunta ja Hyvinvointivaltion perusteet. Hallinto ja kansalainen Suomessa 1808–1905*²⁸ ja *Mustan Kullan maa. Tervan matka maailmalle*.²⁹

Pitäjä- ja kunnallishallintoa koskevissa asioissa olen pääasiallisesti turvautunut Hannu Soikkasen järkälemäiseen teokseen *Kunnallinen itsehallinto kansanvallan perusta. Maalaiskuntien itsehallinnon historia*.³⁰ Hannu Mustakallion teos *Pohjoinen hiippakunta. Kuopion–Oulun hiippakunnan historia 1850–1939*³¹ on antanut minulle tietoa Kuopion hiippakunnasta, johon myös Sotkamo kuului 1860-luvulla. Maatalouteen liittyvissä asioissa olen pääsääntöisesti

²¹ Wilmi 2003.

²² Heikkinen 1986.

²³ Ahonen 1961.

²⁴ 1860-luvun suuret nälkävuodet. Helsingin yliopiston talous- ja sosiaalihistorian laitoksen tiedonantoja 21.

²⁵ Häkkinen, Ikonen, Pitkänen & Soikkanen 1989.

²⁶ Turpeinen 1986.

²⁷ Turpeinen 1985.

²⁸ Turpeinen 1991.

²⁹ Turpeinen 2010.

³⁰ Soikkanen 1966.

³¹ Mustakallio 2009.

turvautunut Arvo M. Soinisen tutkimukseen *Vanha maataloutemme. Maatalous ja maatalousväestö Suomessa perinnäisen maatalouden loppukaudella 1720-luvulta 1870-luvulle*.³² Yli neljäkymmenen vuoden iästään huolimatta se on mielestäni edelleen tiedollisesti kattavin teos Suomen maatalouden historiasta ja kehitysvaiheista, mikä ilmenee tuoreempien tutkimuksien toistuvina viittauksina siihen.

Lääketieteen kysymyksissä oppaanani on ollut Heikki S. Vuorisen ansiokas tutkimus *Tautinen historia*,³³ mistä ovat peräisin käyttämieni tilastotaulukkojen ruotsinkielisten kuolinsyiden suomenkieliset vastineet.³⁴ Sairauksien ja kulkutautien tunnistaminen, määrittelemine ja erottaminen toisistaan olivat 1860-luvulla kaukana nykylääketieteen tasosta. Kansa puhui suomea, mutta sivistyneistö ruotsia, mikä aiheutti väärinymmärryksiä ja epätarkkuuksia sekä tauti- että kuolinsyymäärittelyksissä. Sen lisäksi kuolinsyyn kirjasi pääsääntöisesti pappi, ei lääkäri.³⁵

Käyttämässäni tutkimuskirjallisuudessa usein esiintyvä tyyfus käsitti tosiasiaassa monia eri tauteja lavantaudin lisäksi, lähinnä pilkku- ja toisintokuumetta.³⁶ Edellisessä kappaleessa mainituista syistä olen käyttänyt pääosin tutkimuskirjallisuuden määritelmiä, mutta Sotkamon kuolinsyytilastojen kohdalla olen laskenut tyyfuskuolemiksi ainoastaan kuolinsyynimistön *nerf- ja rötfeber* eli polttotauti³⁷ kuolemat. Kuolemaan johtaneen kulkutaudin tarkempi määrittely on tutkimukseni kannalta epäoleellisia.

Käyttämieni tutkimuksien lähde- ja kirjallisuusluettelot ovat johdattaneet minut yhä uusille tietolähteille, joita kaikkia en voi erikseen mainita niiden suuren lukumäärän vuoksi.

1.2 Suomi nälkävuosien aattona

Venäjän autonomisena suuriruhtinaskuntana Suomi oli suhteellisen itsenäinen, mikä tarkoitti omaa keskushallintoa, omaa verotusta ja itsenäistä sisä- ja talouspolitiikka. Uudistusmielisen Aleksanteri II:n noustua tsaariksi 1855 oli käynnistynyt elinkeinoelämän asteittainen vapauttaminen sitä kahlinneista

³² Soininen 1974.

³³ Vuorinen 2002.

³⁴ Vuorinen 2002, 283–284

³⁵ Vuorinen 2002, 25–26.

³⁶ Vuorinen 2006, 145–146.

³⁷ Vuorinen 2002, 284.

rajoituksista. Kun valtiopäivät kutsuttiin koolle yli 50 vuoden tauon jälkeen vuonna 1863 ja säännöllinen valtiopäivätoiminta alkoi, yhteiskunnalliset uudistukset vauhdittuivat ja Suomen autonomisuus lujittui.³⁸

Vuonna 1860 Suomi sai oman rahayksikön, markan, joka sidottiin vuonna 1865 hopeakantaan, minkä seurauksena markka revalvoitiin. Markan ulkoisen arvon nosto merkitsi lainojen takaisin maksun kallistumista. Suomen Pankki oli valmistautunut rahauudistukseen jo vuodesta 1862 alkaen kiristämällä lainanantoaan. Rahauudistus oheisvaikutuksineen rajoitti talollisten ja liike-elämän toimijoiden liikkumavaraa, mikä heijastui muihin väestöryhmiin kiristyneenä taloutena.³⁹ Rahauudistus syvensi nälkävuosien väestökatastrofia.

Vuosikymmenen vaikutuksiltaan kauaskantoisimpiin uudistuksiin markan, rahareformin ja kunnallisasetuksen lisäksi lukeutuvat naisten oikeuksien ja suomen kielen aseman parantaminen. Vuoden 1864 asetuksen mukaan naimaton nainen sai 21-vuotiaana halutessaan hallita omaa omaisuuttaan ja 25-vuotiaana oikeus omaisuuden hallintaan lankesi automaattisesti ilman eri ilmoitusta. Uudistus koski vain naimattomia naisia, mikä tarkoitti aviovaimojen jäämistä edelleen aviomiehen holhouksen alaiseksi. Leskivaimoilla oikeus omaisuutensa hallintaan oli jo ennestään.⁴⁰ Tsaarin vuonna 1863 antama määräys säilytti ruotsin virallisena kielenä, mutta antoi oikeuden suomenkielen käyttöön viranomaisille osoitetuissa asiakirjoissa.⁴¹

Suomi oli 1860-luvulla maatalousvaltainen sääty-yhteiskunta. Jopa 90 % väestöstä sai joko suoraan tai välillisesti elantonsa maataloudesta. Suomen väkiluku oli kääntynyt jo 1700-luvulla voimakkaaseen kasvuun, joka jatkui 1800-luvulla. Väestönkasvu koski etenkin Kuopion, Oulun ja Vaasan läänejä. Maatalousvaltaisuuuden vuoksi väestö lisääntyi nimenomaan maaseudulla. Tilojen määrä ei kuitenkaan lisääntynyt samassa suhteessa väkiluvun kanssa, mikä tarkoitti tilattomien määrän muita ryhmiä suurempaa kasvua. Tultaessa 1800-luvun puoliväliin työvoiman tarjonta ylitti kysynnän.⁴²

Maaseudun väestö oli jakaantunut talonpoikiin, tilattomiin ja näiden välimuotoon, torppareihin. Torpparit maksoivat vuokransa torppansa tuotolla ja

³⁸ Esim. Pulma 1994, 51.

³⁹ Pitkänen 1991a, 54–55.

⁴⁰ Markkola 2007, 260.

⁴¹ Osmonsalo 1949, 189–190; Happonen 2004, 29.

⁴² Pulma 1994, 51–55.

omalla työllään, mikä tarkoitti työ- eli taksvärkkipäivien tekemistä vuokranantajalle. Torpan viljelykset antoivat harvoin riittävää elantoa. Usein, etenkin huonoina satovuosina, torpparit joutuivat turvautumaan talollisilta saatuihin lainoihin.⁴³ Usean huonon satovuoden sattuessa peräkkäin, saattoi vanha laina olla vielä maksamatta, kun jo tarvittiin uutta.

Tilattomaan eli irtaimeen väestöön kuuluivat mäkitupalaiset, loiset ja itselliset. Mäkitupalaisilla oli mökki vuokralla talollisen mailla tai kylän yhteismaalla, mutta ei viljelysmaata. Itsellinen eli erillisessä asunnossa vuokralla ja elätti itsensä tilapäistöillä. Loinen asui talollisen tiloissa, esimerkiksi tuvan nurkassa tai saunassa. Näiden kolmen ryhmän keskinäiset erot olivat niin pieniä, että väestötilastoissa kaikki luettiin yhteisnimikkeeseen ”irtain maatalousväestö” alle.⁴⁴

Tilattomien toimeentulo riippui tilallisista. Hyvinä aikoina talonpojilla oli varaa pitää palkollisia ja teettää töitä irtaimella työväestöllä. Palkollisten asema oli irtainta väestöä parempi, koska työsuhteen luontaisetuihin kuului ruoka.⁴⁵ Tosin vuosipalkolliseksi pääseminen ja työsuhteen jatkuminen ei ollut itsestään selvää. Usein, etenkin niukuuden aikoina, talolliset käyttivät mieluummin tilapäistyövoimaa kuin vuosipalkollisia.⁴⁶ Irtaimelle väestölle oli riittävästi töitä vain kesäisin. Kesän ansiot eivät riittäneet, etenkin perheellisellä, seuraavaan kesään asti. Usein ainoaksi vaihtoehdoksi jäi köyhäinapu, kerjuu tai velanotto seuraavan kesän ansioita vastaa, mikä luonnollisesti pienensi sen kesän nettotuloja ja vaikeutti seuraavaan kesään asti selviämistä.⁴⁷

Tilattomien tilannetta pahensi isojako, jonka tarkoitus oli yhtenäistää hajanaiset peltotilkut suuremmiksi kokonaisuuksiksi ja siirtää ei-kenenkään-maat valtion omistukseen. Jako oli käynnistynyt jo 1700-luvulla ja oli 1800-luvun puolivälissä merkittävästi kesken enää Oulun läänissä.⁴⁸ Valtio kuitenkin rajoitti ja valvoi metsien käyttöä myös siellä, missä jako oli vielä tekemättä. Laillinen metsien hyödyntäminen muuttui talollisille luvanvaraiseksi ja tilattomille täysin mahdottomaksi.⁴⁹ Kainuun tilattomat olivat perinteisesti hankkineet osan

⁴³ Pitkänen 1991a, 45–46

⁴⁴ Soininen 1974, 41.

⁴⁵ Pitkänen 1991a, 45–46.

⁴⁶ Heikkinen 2000, 140.

⁴⁷ Soininen 1974, 40–41

⁴⁸ Soininen 1974, 312–316.

⁴⁹ Heikkinen 2000, 18–19; Turpeinen 2010, 66–69.

elannostaan yhteismetsistä tai osallistumalla työpanoksellaan talollisten terva- ja kaskityömaihin.⁵⁰

Valtio näki kaskeamisen ja etenkin tervanpolton osasyynä Itä-Suomen köyhyyteen ja pyrki lopettamaan ne. Niiden katsottiin haittaavan peltoviljelyn ja karjatalouden kehittymistä. Tervanpolttoon ja kaskeamiseen kuluva aika oli pois peltoviljelystä ja karjanhoidosta.⁵¹ Tervatalouden kukoistuskauden aikaan elänyt paltamolainen Mustonen arvelee tervanpolton ja kuljetuksen Ouluun vieneen 75–125 työpäivää kevään ja kesän aikana paltamolaisessa tervantuottajatalossa.⁵² Vaikka hän ei mainitse tarkoittaako yhden ihmisen työpäiviä vai koko talouden, ei valtion huoli tervanpolton viemästä ajasta ollut täysin aiheeton.

Rajoittaessaan metsän käyttöä valtio ei toiminut pyyteettömänä terva- ja kaskialueiden köyhyyden poistajana, vaan näki metsissä itselleen tulolähteen. Saimaan kanava, joka oli valmistunut 1856, oli parantanut huomattavasti kuljetusyhteyksiä Kainuusta Pietariin ja tehnyt puutavaran viennin Venäjälle kannattavaksi, vaikka oli lähes puolet vuodesta poissa käytöstä jäiden vuoksi.⁵³ Sahaliikkeen vapauduttua rajoituksistaan 1860-luvun alun uudistushengen mukaisesti höyrysahat yleistyivät ja edesauttoivat valtion pyrkimyksiä paikata surkeaa taloustilannettaan.⁵⁴

Kainuulaiset eivät olleet valmiita luopumaan perinteisistä elinkeinoistaan, kaskeamisesta ja tervanpoltosta. Metsään leivänantajana luotettiin usein enemmän kuin peltoon.⁵⁵ Isojaon käynnistyessä Sotkamossa 1860-luvulla pitäjän peltoala oli vain noin 3000 hehtaaria.⁵⁶ Paulaharjun sanoissa kiteytyy kainuulaisten asenne peltoviljelyyn:

Kirveellä ja tulella uskalsi kainuulainen käydä korven kimppuun, mutta kuokkaansa ei hän rohjennut iskeä sen sitkeään maankamaraan, tyytyi vain möyrimään kotoista ympäristöään. Eikä ennen niin paljon peltoa tarvittukaan, kun halme antoi leivän.⁵⁷

Tervanvalmistajalla ei ollut takeita työnsä kannattavuudesta, koska tervan kysynnässä ja hinnassa oli suuria vaihteluita, mutta valmistusprosessi kesti

⁵⁰ Pulkkinen 1913, 84–85; Heikkinen 1986, 24; Pulma 1994, 27.

⁵¹ Esim. Turpeinen 2010, 104–105.

⁵² Mustonen 1885, 96.

⁵³ Paaskoski 2002, 97, 111.

⁵⁴ Turpeinen 2010, 57–60.

⁵⁵ Turpeinen 2010, 84–85.

⁵⁶ Wilmi 1997, 318.

⁵⁷ Paulaharju 1958, 146.

vuosia.⁵⁸ Tervan hinta oli korkealla 1850-luvun lopulla ja 1860-luvun alussa,⁵⁹ mikä kannusti monia jatkamaan tervantuottajina valtion vastustuksesta huolimatta.

Tervan voittokulku Kainuun metsissä kaskeamisen kustannuksella vaikutti välillisesti karjatalouteen, koska se vähensi laidunmaina käytettyjen kaskiahojen määrää.⁶⁰ Karjaa varten ei juuri viljelty pellossa vaan sen ruoka kerättiin pääosin luonnosta, minkä vuoksi karjan talvirehusta oli poikkeuksetta pulaa. Talvisin karjalle syötettiin kaikkea mahdollista: olkia, varpuja, naavaa, jäkälää, lehtiä, hevosen lantaa ja jopa ihmisulostetta.⁶¹ Lehmien ei edes odotettu antavan maitoa talvisaikaan, vaan ainoastaan tuottavan lantaa ja pysyvän elossa ulkolaidunkauteen asti.⁶² Karjan surkeasta kunnosta huolimatta sitä lopetettiin vain äärimmäisessä hätäessä.⁶³

Huolimatta karjatalouden surkeasta tilasta voi oli Itä-Suomen vientituote, jota sen tuottajilla itsellään ei useinkaan ollut varaa syödä. Voita ei kuitenkaan kyetty tuottamaan riittävästi ympäri vuoden vastaamaan Pietarin alueen kysyntään.⁶⁴ Voin suuresta menekistä huolimatta panostus karjatalouteen oli vähäistä ja maatalouden painopiste oli viljatuotannossa, vaikka viljaomavaraisuus oli menetetty jo 1830-luvulla.⁶⁵

Valtio pyrki monin eri tavoin edistämään sekä peltoviljelyä että karjataloutta. Perustettiin maatalousoppilaitoksia, palkattiin kiertäviä neuvojia, senaattiin perustettiin oma elin vastaamaan maatalousasioista ja Hypoteekkiyhdistys lainanantajaksi maanviljelijöille.⁶⁶ Karjatalouden kehittämiseen panostettiin kuitenkin ainoastaan varakkaimmissa säätyläistaloissa, mistä työstä muu väestö hyötyi vasta tulevana vuosikymmeninä.⁶⁷ Tavalliselta talonpojalta, puhumattakaan torpparista, puuttuivat sekä taloudelliset että tiedolliset edellytykset pitkäjänteiseen karjan jalostukseen.

Ohra ja ruis, joka oli maaseudun rahvaan ensisijainen ravinto, olivat eniten viljeltyjä kasveja. Muita viljelykasveja olivat kaura, vehnä, tattari, herne, papu, nauris, sokerijuurikas, lanttu, kaali, humala, pellava ja hamppu. Ohran ja rukiin

⁵⁸ Soininen 1974, 258; Turpeinen 1985, 118.

⁵⁹ Turpeinen 1985, 119.

⁶⁰ Soininen 1974, 201.

⁶¹ Mustonen 1885, 86–87; Turpeinen 1985, 129–132.

⁶² Soininen 1974, 200–201.

⁶³ Jutikkala 1994a, 21.

⁶⁴ Jutikkala 2003, 506.

⁶⁵ Soininen 1974, 201.

⁶⁶ Koskinen 1933, 759–760.

⁶⁷ Soininen 1974, 240–241.

lisäksi ravinnollista merkitystä oli vain nauriilla ja perunalla.⁶⁸ Pääelinkeinosta riippumatta ravinnonlisää saatiin metsästyksestä ja kalastuksesta.

Lääninkuvernöörien vuotuisissa selonteissa vuoden sadosta eri paikkakunnilla mainitaankin usein myös kalasaaliiden taso.⁶⁹ Sääolosuhteet eivät vaikuttaneet ainoastaan satotuloksiin, vaan myös riistaeläinten ja kalojen määrään. Ihmisten elämä ja toimeentulo olivat kiinteässä yhteydessä luontoon.

Luonnon tarjoamiin yllätyksiin oli varauduttu perustamalla laina- eli pitäjänmakasiineja turvaamaan syönti- ja siemenviljan riittävyys katovuosina. Niihin varastoitii viljaa ja siemeniä hyvinä vuosina ja lainattiin ulos huonoina. Lainasta maksettiin korkoa, minkä vuoksi varastojen olisi pitänyt vuosien kuluessa kasvaa. Pohjois- ja Itä-Suomen satotulokset olivat heikkoja koko 1860-luvun alkupuolen, minkä vuoksi niiden makasiinien viljavarannot eivät kasvaneet, vaan lähes kaikki vilja oli uloslainattu jo ennen nälkävuosia. Vuoden 1863 kato oli tyhjentänyt myös kruununmakasiinit.⁷⁰ Pitäjänmakasiinien tyhjentymistä edesauttoi se, että valtiovallan antamia niitä koskevia määräyksiä ei noudatettu.⁷¹

1.2 Kirkko yhteiskunnallisena toimijana

Kirkko oli valtiovaltaan kuuluva keskeinen yhteiskunnallinen toimija. Sen vastuualueisiin kuuluivat muun muassa väestökirjanpito, moraalINVALVONTA, alkeisopetus ja köyhäinHOITO. Itsehallinnolliset seurakunnat olivat merkittäviä paikallisia vaikuttajia ja vallankäyttäjiä myös maallisissa asioissa. Niiden valta perustui edellä mainittujen tehtävien lisäksi niiden omaisuuteen ja verotusoikeuteen.⁷² Harvalukuinen papisto oli sekä hengellinen että maallinen auktoriteetti. Myös muut seurakunnan viranhaltijat olivat merkittäviä henkilöitä paikallisella tasolla.

Saarnastuolista luettiin viranomaisten tiedotusten ja määräysten lisäksi myös yksityisten ihmisten ilmoitukset. Saarnastuoli toimi paitsi viranomaisten tiedotuskanavana myös yksityisten työvoima-, löytötavara- ja mainostoimistona. Kirkonmenot kokosivat paljon väkeä, minkä vuoksi sunnuntaiksi ja muiksi pyhäpäiviksi keskitettiin myös huutokaupat ja kokoukset. Sotkamossa kirkon- eli pitäjänkokoukset kuulutettiin poikkeuksetta pidettäväksi pappilassa

⁶⁸ Soininen 1974, 165.

⁶⁹ Esim. Suometar 256/3.11.1865 Kertomuksia vuodentulosta.

⁷⁰ Häkkinen, Ikonen, Pitkänen & Soikkanen 1989, 23.

⁷¹ Soikkanen 1866, 106–107.

⁷² Välimäki 2002, 159–160.

jumalanpalveluksen jälkeen.⁷³ Kirkossakäynnillä oli myös toisenlainen sosiaalinen funktio. Sen yhteydessä kuultiin muiden pitäjäläisten kuulumisia, ylläpidettiin ja solmittiin sosiaalisia suhteita.

Kirkonkokouksessa päätettiin lähes kaikista pitäjän yhteisistä asioista, esimerkiksi vaivaishoidosta, lasten opetuksesta, pitäjänmakasiinista, verotuksesta ja seurakunnan rakennuksista. Kirkkoherran kutsuma ja johtama kokous valitsi myös seurakunnan toimihenkilöt.⁷⁴ Tärkein heistä oli kirkkoväärti eli kirkkoisäntä, jonka vastuulle kuului seurakunnan talous. Lukkarin eli kanttorin tärkein tehtävä oli kirkkoveisuun johtaminen ja alkeisopetus. Myös suntio eli kirkonvartija osallistui lastenopetukseen. Hänen tärkein tehtävänsä oli kuitenkin kirkkorakennuksen ja sen ympäristön siisteydestä huolehtiminen ja avustaminen sekä jumalanpalveluksissa että erilaisissa kirkollisissa toimituksissa. Kaikki kolme tointa edellyttivät periaatteessa luku- ja kirjoitustaitoa. Siitä huolimatta lukkarin ja suntion palkka oli usein riittämätön perheen elatukseen.⁷⁵

Äänioikeus ja äänimäärä kirkonkokouksessa perustuivat verotettavaan varallisuuteen, mikä tarkoitti tilattomien ja torppareiden jäämistä päätöksenteon ulkopuolelle. Maksaja päättää -periaatteen mukaisesti myös maata omistamattomat saattoivat osallistua kirkonkokouksen päätöksentekoon heitä koskevissa asioissa, joita yleensä olivat heille lankeavat uudet maksut ja työvelvoitteet.⁷⁶ Myös itse omaisuuttaan hallitsevilla naisilla oli yhtäläinen oikeus miesten kanssa osallistua päätökseen tekoon, mutta käytännössä naisten osallistuminen kokouksiin oli vähäistä.⁷⁷

Kirkonkokouksen ja siinä äänioikeutettujen suurin huolenaihe oli vaivaishoidon järjestäminen. Vuonna 1852 annetun vaivaishoitoasetuksen mukaan pitäjän tuli huolehtia kaikista vaivaisistaan. Vaivaisiksi laskettiin kaikki, jotka eivät kyenneet huolehtimaan itsestään. Joukkoon lukeutui lapsia, vammaisia, vanhuksia ja sairaita, mutta myös köyhiä työkykyisiä aikuisia. Köyhäinhoitovero ja kirkkoherran johtama vaivaishoitohallitus säädettiin pakollisiksi. Pitäjä oli

⁷³ OMA SSA II Ef:3–4 Viranomaisten ja yksityisten kuulutukset 1864–1868.

⁷⁴ Soikkanen 1966, 76; Murtorinne 1992, 74.

⁷⁵ Heikkinen 1986, 61; Murtorinne 1992, 77–79.

⁷⁶ Soikkanen 1966, 86; Murtorinne 1992, 74–75.

⁷⁷ Soikkanen 1966, 86

jaettava vaivashoidollisiin piirikuntiin esimerkiksi kinkeripiirien mukaan ja kuhunkin piirikuntaan oli asetettava esimies.⁷⁸

Pääosin vaivaiset sijoitettiin jo olemassa olevan käytännön mukaisesti ruotutai elätehoitoon. Ruotuhoidossa pitäjä oli jaettu muutaman talon ruotuihin. Ruodun vastuulle määrätty vaivaiset asuivat määrätyn ajan kussakin ruodun talossa. Elätehoito tarkoitti vaivaisen sijoittamista elätettäväksi köyhäinkassan kustannuksella määrätyksi ajaksi siitä vähiten maksua vaativan luokse. Vaivaisten, pääosin lasten, tarjoaminen toteutettiin huutokauppaperiaatteella. Edellä mainittujen ohella niin sanottu laillistettu kerjuu oli monen pitäjän yksi vaivashoidon muoto. Siinä kerjuulla kävijällä oli rajoitettu kerjuualue ja alueen talolliset olivat velvoitettuja antamaan kerjäläiselle riittävä toimeentulo. Valtiovallan tarjoama ratkaisu vaivaishoitoon oli vaivaistupien perustaminen. Talolliset ja vaivaiset itse pitivät kuitenkin aiemmin kuvattuja ratkaisumalleja parempina, minkä vuoksi tupia perustettiin harvakseltaan.⁷⁹

Vaivaishoitoasetuksen taustalla oli halu rajoittaa kerjäläisten liikkumista. Siihen tähtäsi myös samaan aikaan uudistettu irtolaisasetus, joka käytännössä rajoitti kaikkien tilattomien muuttamista. Työvoiman liikkumista ei kuitenkaan haluttu rajoittaa, minkä vuoksi vuonna 1865 voimaan tullut asetus rajasi irtolaisuuden koskemaan ainoastaan pahatapaista elämää viettäviä tilattomia, mikä käytännössä tarkoitti pitäjästä toiseen kierteleviä kerjäläisiä.⁸⁰ Ilman lakiakin jokainen pitäjä – tai sen pienempi yksikkö – halusi yleensä hoitaa omat vaivaisensa, jotka miellettiin pitäjäkuvaan kuuluviksi.⁸¹ Auttaminen koettiin paitsi moraalisenä velvollisuutena myös taloa hyödyttävänä toimintana. Kerjäläiset saattoivat auttaa talon arkiaskareissa, heidän kauttaan kuultiin lähiseutujen tapahtumat ja talon julkisuuskuva oli pitkälti heistä riippuvainen.⁸²

Seurakuntalaisten siveellisyyttä valvoi kirkkoneuvosto eli kirkkoraati, jonka ydin koostui kirkkoherrasta, kirkkoväärtistä ja kuudennusmiehistä. Kuudennusmiehet olivat kirkonkokouksen valitsemia kyläkohtaisia järjestyksenvalvojia, joille kuului erilaisia luottamustoimia ja velvollisuus raportoida eteenpäin alueensa asioista. Sotkamossa alueellinen edustaminen koski

⁷⁸ Soikkanen 1966, 78–79, 98, 100; Pulma 1994, 59–60.

⁷⁹ Soikkanen 1966, 93–94, 101.

⁸⁰ Pulma 1994, 61.

⁸¹ Pulma 1994, 47, 66–67.

⁸² Pulma 2009, 76–77.

usein myös kirkonkokouksia. Pinta-alaltaan laajassa pitäjässä oli tarkoituksenmukaista valita yksi henkilö edustamaan koko kylää.⁸³ Sotkamossa ei käytetty sanaa kuudennusmies vaan puhuttiin piirimiehistä tai lohkokuntain edustajista asiayhteydestä riippuen. Nimikkeiden keskeinen sisältö on kuitenkin sama.⁸⁴

1.3 Sotkamo nälkävuosien aattona

Kainuu oli kuulunut 1700-luvun loppupuolelta alkaen Oulun lääniin, joka käsitti noin puolet koko Suomen suurruhtinaskunnan pinta-alasta. Oulun lääninkuvernöörinä toimi vuosina 1862–1873 Georg von Alfthan. Lääninkuvernööri oli ilmeisen aidosti kiinnostunut lääninsä hyvinvoinnista. Hän teki lukuisia tutustumismatkoja hallintoalueensa eri osiin, pyrki ylläpitämään järjestystä, ehkäisemään rikollisuutta ja parantamaan ihmisten toimeentuloa.⁸⁵

Lääniä pienempi hallintoyksikkö oli kihlakunta. Kihlakunnan ylin virkamies oli kruununvouti, joka vastasi muun muassa veronkannosta. Vuodesta 1862 aina vuoteen 1870 Kajaanin kihlakunnan kruununvoutina toimi K.W. von Essen. Pitäjätasolla valtiovallan edustajina toimivat nimismiehet apulaisinaan silta- ja jahtivoudit ja kyytirättärit. Sotkamon nimismiehenä toimi 1860-luvulla Adolf Durchman.⁸⁶

Kajaanin kihlakuntaan kuuluivat Sotkamon pohjoispuolen naapurit Paltamo ja Ristijärvi, itäpuolen naapuri Kuhmo ja läntinen naapuri Kajaani. Muut kihlakunnan pitäjät olivat Hyrynsalmi, Puolanka, Suomussalmi ja Säreisniemi, joista kolme ensimmäisenä mainittua muodostivat kihlakunnan pohjoisosan. Säreisniemi sijaitsi Kajaanin yläpuolella ja oli kihlakunnan läntisin pitäjä. Sotkamo oli väkiluvultaan Kainuun suurin pitäjä ja Paltamon jälkeen sen tiheimmin asuttu maalaiskunta. Pinta-alallisesti sen ohittivat vain Suomussalmi ja Kuhmo, jotka yhdessä käsittivät lähes puolet koko maakunnan pinta-alasta.⁸⁷ Vuonna 1865 Sotkamossa asui yli 7000 henkeä.⁸⁸ Kajaani, maakunnan ainoa kaupunki ja sen hallintokeskus, käsitti vain noin 650 henkeä.⁸⁹ Sotkamon eteläisiä naapureita olivat Nurmes ja Iisalmi, jotka molemmat kuuluivat Kuopion

⁸³ Soikkanen 1966, 56, 61–63, 77.

⁸⁴ OMA SSA II Ef:3–4 Viranomaisten ja yksityisten kuulutukset 1864–1868.

⁸⁵ Ahonen 1961, 22–23.

⁸⁶ Heikkinen 1986, 114, 116.

⁸⁷ Turpeinen 1985, 42–43.

⁸⁸ OMA SSA II Df:2 Tilasto- ja väkilukutaulukot 1865.

⁸⁹ Turpeinen 1985, 191.

hiippakuntaan, mutta eivät Kajaanin kihlakuntaan.⁹⁰ Kihlakuntien ja pitäjien rajat olivat hallinnollisessa mielessä tärkeitä, mutta sotkamolainen tuskin mietti poiketessaan Iisalmeen tai Nurmoon ylittäneensä kihlakunnan rajan.

Säätyjen väliset rajat eivät Kainuussa olleet jyrkät, koska aateliston ei ollut, maakunnan vähälukuinen porvaristo asui pääosin Kajaanissa ja virkamiehet viljelivät muiden tavoin maata tai harjoittavat jotain muuta alueen elinkeinoa.⁹¹ Esimerkiksi Sotkamon nimismies Durchman oli innokas maanviljelijä.⁹² Hänet tunnettiin myös merkittävänä lainanantajana ja myös velkojaan ulosoton kautta perivänä,⁹³ minkä hän luonnollisesti osasi virkansa puolesta.

Sotkamon maa-alan hallinta keskittyi talollisille. Mäkitupia oli torppia enemmän, mutta molempien yhteismäärä oli kuitenkin varsinaisia taloja vähäisempi. Torpista valtaosa oli kruunun mailla eli valtiovallan omistuksessa. Muusta Kainuusta poiketen Sotkamon talonpojilla oli vähän torppareita. Usein talon torppari oli emätilan omistajan sukulainen,⁹⁴ mikä luultavasti takasi kruununorpparia paremman aseman. Talollisten elintaso oli turvatumpi kuin muiden, mutta heillä oli vastaavasti enemmän velvollisuuksia ja kuluja. Jokavuotisten verojen maksun lisäksi talollisten velvollisuuksiin kuuluivat päivätyöt kruunulle. Näihin töihin lukeutuivat muun muassa maanteiden ja siltojen tekeminen ja ylläpito, koskityöt ja erilaiset hevosella tapahtuvat kyyditykset.⁹⁵

Tervanpolto ei koskaan ollut Sotkamon pääelinkeino, mutta toi monelle sotkamolaiselle kipeästi tarvittavaa käteistä rahaa.⁹⁶ Usein tervan tuotto oli jo käytetty ennen kuin terva ehti Oulun tervaporvareille. Tervan ostajat lainasivat mielellään rahaa seuraavan kesän tervasatoa vastaan eli ostivat sen etukäteen. Mikäli tervantuottaja ei kyennyt toimittamaan lupaamaansa määrää, hän joutui maksamaan korvauksia puuttuvista tervatynnyreistä.⁹⁷

Muiden elinkeinojen kuin maatalouden ja tervanpolton harjoittaminen oli Sotkamossa vähäistä. Vuonna 1865 pitäjässä oli vain kahdeksan käsityöläistä.

⁹⁰ Mustakallio 2009, 25.

⁹¹ Turpeinen 1985, 96; Heikkinen 1986, 26; Happonen 2004, 153.

⁹² Lounela 1947, 35.

⁹³ Heikkinen 2000, 103, 109.

⁹⁴ Wilmi 1997, 272.

⁹⁵ OMA SSA II Ef:3 Viranomaisten ja yksityisten kuulutukset 1864–1865; Pulkkinen 1913, 34; Wilmi 2003, 140.

⁹⁶ Wilmi 1997, 357.

⁹⁷ Wilmi 1997, 358; Heikkinen 2000, 118.

seppä, räätäli, kaksi suutari ja kaksi muuraria.⁹⁸ Käsityötuotteiden valmistaminen myyntiä varten oli lähes olematonta. Lammasturkit, joita myytiin Helsingissä asti, olivat ainoat maakunnan ulkopuolella tunnetut käsityötuotteet.⁹⁹ Niillä tuskin oli Sotkamolle muuta merkitystä kuin mainosarvo. Laakajärvelle 1830-luvulla perustettu Petäjänkosken rautaruukki vaurastutti veronmaksajana, mutta ei ollut merkittävä työllistäjä. Ruukin rauta oli laadultaan erinomaista, mutta vaikeiden kuljetusyhteyksien takana,¹⁰⁰ kuten muutkin kainuulaiset tuotteet.

Sotkamon kulkuyhteydet eivät kuitenkaan olleet kainuulaisittain huonot. Sotkamosta oli ajan mittapuun mukaan hyvät maantieyhteydet muun muassa Kajaaniin, Kuhmoon ja Nurmekseen.¹⁰¹ Kesäisin hyödynnettiin laajoja vesistöjä kulkureitteinä. Kuuluisalle Sotkamon reitille oli rakennettu sulut Kajaanin koskiin 1846 ja reitin muiden osien perkausta jatkettiin sen jälkeenkin, usein huonon sadon jälkeisinä hätäaputoimin.¹⁰² Normaali vuosi ihmisten liikkumistarve ei ollut suuri, koska elettiin lähes omavaraistaloudessa. Mitä ei omasta pitäjistä löytynyt, saatiin kulkukauppiailta, Kajaanista tai Oulusta tervanvientimatkojen yhteydessä.¹⁰³ Sotkamoon tosin perustettiin ensimmäinen maakauppa jo keväällä 1864 ja toinen kesällä 1865, mutta kumpikaan kaupoista ei kuitenkaan selvinnyt nälkävuosien yli.¹⁰⁴ Poikkeusolosuhteissa, kuten nälkävuosina, kulkuyhteyksien merkitys korostui. Ravinnon saaminen nälkäalueille oli niistä riippuvainen. Toisaalta hyvät kulkuyhteydet mahdollistivat myös kerjäläisten ja kulkutautien saapumisen.

Kirkkohallinnollisesti Suomi jakautui kolmeen hiippakuntaan, jotka oli jaettu rovastikuntiin ja rovastikunnat kirkkoherrakuntiin. Sotkamo sijaitsi Kuopion hiippakunnassa, joka oli hiippakunnista nuorin ja vähäväkisin, mutta käsitti yli puolet Suomen pinta-alasta. Hiippakuntaan kuului kahdeksan rovastikuntaa ja lähes neljäkymmentä kirkkoherra- eli emäseurakuntaa. Seurakunnat, joita oli huomattavasti vähemmän kuin Porvoon ja Turun hiippakunnissa, olivat pinta-

⁹⁸ OMA SSA II Df:2 Tilasto- ja väkilukutaulukot 1865.

⁹⁹ Wilmi 1997, 382-383.

¹⁰⁰ Turpeinen 1985, 150-153; Wilmi 1997, 178.

¹⁰¹ Tarkemmin Turpeinen 1985, 174-177; Wilmi 1997, 188-195.

¹⁰² Turpeinen 1985, 168; Turpeinen 2010, 125.

¹⁰³ Wilmi 1997, 434.

¹⁰⁴ Wilmi 1997, 399-400.

alaltaan laajoja. Seurakuntien vähälukuisuudesta huolimatta hiippakunta kärsi koko 1860-luvun ajan pappispulasta.¹⁰⁵

Rovastikuntaa johti tuomiokapitulin nimittämä lääninrovasti, jonka tuli valvoa alueensa hengellistä ja siveellistä elämää, kirkolle kuuluvien rakennusten kuntoa ja pitää vuosittain alueen papistolle pappeinkokous. Lääninrovasti valittiin alueen niiden kirkkoherrojen joukosta, joilla oli eniten kannatusta rovastikunnan papiston keskuudessa.¹⁰⁶ Kajaanin lääninrovastina oli toiminut helmikuusta 1858 alkaen Sotkamon kirkkoherra Carl Ståhlberg.¹⁰⁷ Virallisesti Kajaanin lääniä ei ollut olemassa, mutta termiä käytettiin yleisesti tarkoitettaessa Kajaanin kihlakunnan aluetta.¹⁰⁸

Vuonna 1856 senaatti oli myöntynyt kappeliseurakunta Kuhmon anomukseen erota emäseurakunnastaan Sotkamosta itsenäiseksi seurakunnaksi. Oli päätetty perustaa Kuhmoniemen kirkkoherrakunta, mutta vasta sekä Sotkamon kirkkoherran että Kuhmon silloisen kappalaisen poistuttua viroistaan. Kuhmon kappalainen siirtyikin muualle jo vuonna 1859 ja perustamismääräyksen mukaisesti virka lakkautettiin ja tilalle perustettiin pitäjänapulaisen virka. Kuhmon kirkkoherrana jatkoi perustamissopimuksen mukaisesti Sotkamon kirkkoherra Carl Ståhlberg.¹⁰⁹

2 Vuosi 1865 – Nälkä hiipii Sotkamoon

2.1 Halla vie viljan

Talvi 1864–65 oli kylmä ja luminen, eikä kevät saapunut ajallaan. Huhtikuussa päivätyssä kirjeessään Oulun Viikkosanomille kuhmolainen kirjoittaja valittelee ankan talven lisäksi yleistä rahan, viljan ja karjarehun vähyyttä ja tervan heikkoa hintaa. Karjalle oli jouduttu hakemaan olkea jopa sadan kilometrin päästä.¹¹⁰ Samat huolenaiheet ja kesän odotus toistuvat myös muualta Itä-Suomesta tulleissa kirjeissä.¹¹¹

Muiden tavoin nimimerkki Nuori Sotkamolainen valittelee Oulun Viikkosanomiin toukokuun viidentenä päivänä kirjoittamassaan

¹⁰⁵ Mustakallio 2009, 24–26, 151.

¹⁰⁶ Mustakallio 2009, 98–99.

¹⁰⁷ Ahonen 1961, 166.

¹⁰⁸ Mustakallio 2009, 25.

¹⁰⁹ Wilmi 1997, 263; Wilmi 2003, 164–165.

¹¹⁰ OWS 20/20.5.1865. Kotimaalta. Kuhmoniementä.

¹¹¹ Esim. OWS 20/20.5.1865 Kotimaalta. Suomussalmelta; OWS 22/3.6.1865. Kotimaalta .Iisalmen pohjoisperukalta.

maakuntakirjeessä yleistä viljan ja rahan puutetta. Sotkamon hän kertoo olevan vielä lumen vankina. Toisin kuin muut maakunnista kirjoittaneet hän toteaa, ettei eläinten ruoasta ole ”erikoista puutetta”, mistä voi päätellä karjan talvirehun puutteen olleen enemmän sääntö kuin poikkeus. Kirjoittaja on ilmeisesti hyvin toimeentulevan talon poika, koska kirjoituksessaan hän päättelee Sotkamo kohdanneen pula-ajan johtuvan ihmisten, etenkin nuorten palkollisten, tuhlaavaisuudesta, ylpeydestä ja tottelemattomuudesta Jumalan sanaa kohtaan. Kirjoittajan mielestä palkolliset avioituvat ja hankkivat lapsia liian nuorina ilman säästöjä, minkä vuoksi he ajautuvat kerjuulle talollisten elätettäviksi.¹¹² Kirjoittajan asenne heijastelee sekä yleistä käsitystä vaikeuksista Jumalan rangaistuksena että sääty-yhteiskunnassa tyypillistä näkemystä nähdä köyhät, etenkin kerjäläiset, syyllisinä vastoinkäymisiin ja toivomusta heidän pysymisestään nöyrinä.

Kevään vihdoon koittaessa ja lumen sulettua nousivat näkyviin pahoin kärsineet rukiinlaihot. Jo toukokuussa oli lähes varmaa ruissadon epäonnistuminen. Ne, joilla oli ohran siementä, kylvivät sitä ruispeltoon toivoen edes ohrasta satoa niitettäväksi.¹¹³ Kesäkuun loppupuolella paltamolainen kirjoittaja arvelee monen muun tavoin ruissadosta tulevan huonon ja valittelee myös ohran ja heinän huonoa kasvamista. Hän mainitsee tervasta saatavan Oulussa vain 7–8 markkaa tynnyriltä ja toteaa: ”Nyt jos millonkaan muullon olisi se ihminen onnellinen, joka olisi perustanut taloutensa karjatuotteelle.”¹¹⁴ Vain vuotta aikaisemmin tervan hinta oli ollut kaksinkertainen.¹¹⁵

Heinäkuun ilmat olivat maanviljelykselle suotuisat ja pitivät yllä heikkoja satotoiveita. Halla kuitenkin teki syksyn ensimmäisen vierailunsa jo elokuussa ja murskasi viimeisetkin toiveet kelvollisesta sadosta.¹¹⁶ Rukiin sadosta ei tullut ainoastaan huono vaan sitä kohtasi kato koko Oulun läänissä. Myös ohrasadon kävi samoin lähes koko Kajaanin kihlakunnassa. Niiden lisäksi Sotkamo koetteli myös kaura- ja perunakato. Myös nauriin, humalan ja hampun sadot jäivät heikoiksi. Edes kalasaaliit eivät yltäneet normaalitasolla. Heinää sen sijaan saatiin Kainuussa kokonaisuudessaan kohtuullisesti, mutta Sotkamossa heinäsatokin jäi

¹¹² OWS 21/27.5.1865 Kotimaalta. Sotkamosta.

¹¹³ OWS 24/17.6.1865 Kotimaalta. Sotkamosta; OWS 26/1.7.1865 Kotimaalta. Kuhmoniementä; Turpeinen 1985, 70.

¹¹⁴ OWS 27/8.7.1865 Kotimaalta. Paltamosta.

¹¹⁵ Esim. OWS 24/18.6.1864. Kotimaalta. Oulusta.

¹¹⁶ Esim. OWS 38/23.9.1865. Kotimaalta. Sotkamosta; Turpeinen 1986, 13.

normaalia pienemmäksi. Pelkästään Kajaanin kihlakunnan leipä- ja siemenviljan tarpeeksi arvioitiin lähes 26 000 tynnyriä.¹¹⁷ Edellissyksynä, jolloin läänin pohjoisosat olivat kärsineet kadoista, koko läänin tarpeeksi oli arvioitu vain 17 000 tynnyriä.¹¹⁸ Naapuripitäjistä ei voitu hankkia täydennystä varastoihin, koska kadot ja huonot sadot olivat myös niiden todellisuutta.

Taloudellisten vaikeuksien lisäksi sotkamolaisten elämää synkistivät lisääntyvät kulkutaudit. Turpeisen mukaan tyyfus saavutti Kainuun lokakuussa 1865 ja alueen ensimmäiset tyyfustapaukset raportoitiin Sotkamossa ja Suomussalmella. Kainuun piirilääkäri Achilles Pippingsköld piti silloin tautia lievenä ja Turpeisen mukaan vain yksi Sotkamon 25 sairastuneesta kuoli.¹¹⁹ Sotkamon kuolinsyytilastoihin on merkitty vuodelle 1865 itse käyttämäni tyyfusmääritelmän (*nerf- och rötfeber*) mukaan kuusi kyseiseen tautiin kuollutta, joista kaikki yhtä marraskuussa kuollutta lukuun ottamatta ovat kuolleet vuoden ensimmäisellä puoliskolla. Kuolinsyytilastojen valossa tyyfus saavuttivat Sotkamon vasta seuraavan vuoden keväällä.¹²⁰

Vuoden aikana kuoli kaikkiaan 121 sotkamolaista. Yleisin kuolinsyy oli vanhuudenheikkous, johon on merkitty kuolleeksi 22 sotkamolaista. Turvotus, hengenahdistus, keripukki ja keltatauti (*vattensot, andtäppa, skjörbjugg, gulsot*) on merkitty 17 sotkamolaisen kuolemansyyksi, kaikki yli 10-vuotiaita. Kolmannella sijalla ”kuolinsyissä” on *oangifven sjukdom* eli kuolinsyytä ei ole ilmoitettu. Kaikki tuntemattomaan syyhyn kuolleet olivat alle 1-vuotiaita.¹²¹ Pienten lasten ja vanhusten kohdalla kuolemaa pidettiin luonnollisempana kuin muiden kohdalla, minkä vuoksi kuolinsyytä ei katsottu tarpeelliseksi eritellä tarkemmin.

Alle 10-vuotiaat ja 50 vuotta täyttäneet käsittävät yhteensä yli 70 prosenttia kuolleiden kokonaismäärästä. Taulukko 1 havainnollistaa lasten ja ikääntyneiden suuren osuuden Sotkamon kuolleista.

¹¹⁷ Suometar 256/3.11.1865 Kertomuksia vuodentulosta.

¹¹⁸ Suometar 255/2.11.1864 Kertomuksia vuosikaswuista Oulun läänissä.

¹¹⁹ Turpeinen 1986, 43, 45.

¹²⁰ OMA SSA II Df:2 Tilasto- ja väkilukutaulukot 1865–1866.

¹²¹ OMA SSA II Df:2 Tilasto- ja väkilukutaulukot 1865.

TAULUKKO 1. Kuolleiden ja syntyneiden lukumäärät 1865 neljännesvuosittain¹²²

Vuosi- neljännes	Alle 10 v	10–24 v	25–49 v	50 v tai yli	Kuolleet yhteensä	Syntyneet
1.	6	1	5	17	29	68
2.	15	6	9	15	45	60
3.	8	0	6	9	23	72
4.	8	3	4	9	24	52
Yhteensä	37	10	24	50	121	252

Syntyneitä oli kaksi kertaa enemmän kuin kuolleita. Sotkamon luonnollinen väestön kasvu oli 131 henkeä.¹²³

Osa sotkamolaislapsista kastettiin jo vuorokauden ikäisinä, osa vasta yli kuukauden vanhoina.¹²⁴ Kirkkolain mukaan lapsi piti kastaa kahdeksan päivän sisällä syntymästä, mutta syrjäinen asuinpaikka ja vaikeat kulkuyhteydet saattoivat siirtää kastamista. Lapsikuolleisuuden ollessa suurta, etenkin köyhimmissä perheissä, vanhemmat halusivat yleensä kastaa lapsensa mahdollisimman pian pelastaakseen pienokaisen sielun – kastamaton lapsi tuomittu kadotukseen.¹²⁵

Kasteen tavoin hautaan siunaaminen saattoi siirtyä hankalien kulkuyhteyksien vuoksi. Tällöin ruumiit haudattiin väliaikaisesti hautoihin odottamaan siirtoa ja siunaamista kirkkomaahan.¹²⁶ Yleensä hautaan siunaamisen kanssa ei viivytelty. Suurin osa vainajista haudattiin viikon sisällä kuolemasta, kesäaikana jo aiemmin. Hautaan siunaaminen tapahtui pääasiallisesti sunnuntaina tai muuna pyhäpäivänä, mutta myös muut viikonpäivät olivat mahdollisia. Sunnuntain jälkeen suosituin siunauspäivä oli lauantai.¹²⁷

Vuoden aikana avioliiton solmi 38 paria. Avioliitoista kaksi solmittiin naimattoman naisen ja mieslesken välille. Muiden kohdalla avioliitto oli molempien ensimmäinen.¹²⁸ Pääosin avioituttiin samaan yhteiskuntaluokkaan kuuluvan toisen sotkamolaisen kanssa.¹²⁹ Turpeinen toteaa kainuulaisten naisten avioituneen pääsääntöisesti vasta yli 20-vuotiaana, yleensä muutaman vuoden itseään vanhemman miehen kanssa. Morsiamen raskaus ei yleensä ollut syynä

¹²² OMA SSA II Df:2 Tilasto- ja väkilukutaulukot 1865, yhteenvedo.

¹²³ OMA SSA II Df:2 Tilasto- ja väkilukutaulukot 1865.

¹²⁴ OMA SSA I C Syntyneiden ja kastettujen luettelo 1860–1865.

¹²⁵ Happonen 2004, 37.

¹²⁶ Paulaharju 1958, 267.

¹²⁷ OMA SSA I IF Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1865.

¹²⁸ OMA SSA II Df:2 Tilasto- ja väkilukutaulukot 1865.

¹²⁹ OMA SSA I Eb:2 Vihittyjen luettelo 1865–1869.

avioitumiseen, vaan lapset saivat alkunsa vasta avioliitossa.¹³⁰ Vaikka Turpeisen alueellinen ja ajallinen perspektiivi ovat tätä tutkimusta laajempia, sopivat hänen päätelmänsä kirkonkirjojen mukaan myös 1860-luvun Sotkamoon.

Väkilukutauluun merkittiin aviottomina syntyneiden lasten määrä, mahdollisesti seurakunnan moraalisen tason yhtenä mittarina. Suomalainen yhtenäiskulttuuri oli 1860-luvulla voimissaan, eikä siitä poikkeamiseen suhtauduttu suopeasti. Avioton lapsi tuli usein koko yhteisön elätettäväksi, minkä vuoksi kihlautuneita pareja saatettiin painostaa avioitumaan pikaisemmin kuin he itse olivat aikoneet.¹³¹ Sotkamossa syntyi vuoden 1865 aikana vain viisi aviotonta lasta, mikä on alle kaksi prosenttia syntyneistä.¹³²

Aviottomat lapset, kulkutaudit, toistuva rahan- ja ruoanpuute kuuluivat normaaliin elämän kulkuun. Huonojen vuosien väliin oli aina mahtunut myös hyviä vuosia. Tällä kertaa paremmat ajat antoivat odottaa itseään tavallista pidempään. Kurjuudesta syöksyttiin yhä suurempaan kurjuuteen. Luultavasti kansa kuitenkin keskittyi siihen mihin aina ennenkin eli pysymään hengissä ja siten viemään elämää eteenpäin omassa pienessä yhteisössään.

2.2 Sotkamon seurakunnan työntekijät

Vuonna 1795 syntynyt kirkkoherra asui Toivonniemen pappilassa lähellä kirkonkylää. Suureen pappilaan kuului myös kaksi torppaa.¹³³ Carl Benjamin Ståhlberg oli astunut kirkkoherran virkaansa jo vuonna 1849. Hänen isänsä Gabriel Ståhlberg oli toiminut Sotkamon kappalaisena vuodesta 1809 lähtien kuolemaansa 1819 asti, jonka jälkeen Carl Benjamin toimi väliaikaisena kappalaisena vuoteen 1823 saakka.¹³⁴ Seurakunta oli siis hänelle hyvin tuttu, vaikka hän ehti toimia pappina muualla yli kaksikymmentä. Mielenkiintoisena yksityiskohtana mainittakoon, että Carl Benjamin Ståhlberg oli Suomen ensimmäisen presidentin Carl Johan (Juho Kustaa) Ståhlbergin isosetä.¹³⁵

Heikki Meriläinen kertoo muistelmissaan, kuinka kirkkoherra lukukinkereillä silitti hänen päätään ja antoi *Maunulan Matti*-kirjan palkinnoksi

¹³⁰ Turpeinen 1985, 52–55.

¹³¹ Halmesmaa 1978, 39–40; Heikkinen 2000, 182.

¹³² OMA SSA II Df:2 Tilasto- ja väkilukutaulukot 1865.

¹³³ Wilmi 1997, 222.

¹³⁴ Colliander 1918, 663; Wilmi 1997, 230.

¹³⁵ Lounela 1947, 30; Wilmi 1997, 230.

hyvästä osaamisesta. Meriläisen körttiäiti tosin poltti kirjan liian maallisenä.¹³⁶ Meriläisen myöhempi muisto Ståhlbergistä liittyy 1860-luvun alkupuolella pidettyyn rippikouluun. Meriläistä oli kiusattu rippikoulussa hänen körttitaustansa vuoksi. Meriläinen kertoo kirkkoherran huomattua kiusaamisen: ”- - -rovasti piti ankaran saarnan minun puolestani”. Nuhtelun jälkeen kiusaajat joutuivat jäämään kirkkoon ”lukemaan kattomaalauksia”.¹³⁷ Ensimmäinen kertomus tuo esiin Ståhlbergin lempeän puolen ja toinen sekä johtajuuden että oikeudenmukaisuuden. Ståhlbergin oikeudenmukaisuutta korostaa se, että hän itse suhtautui herännäisliikkeisiin epäluuloisesti.¹³⁸

Sotkamon kappalaisen huomattavasti pappilaa vaatimattomampi virkatalo, Varpuniemi, sijaitsi Yli-Sotkamossa hankalien kulkuyhteyksien takana Sapsojärven rannalla.¹³⁹ Kappalaisen puustellin syrjäistä sijainti kuvaa hyvin Petterssonin vuonna 1849 syntyneen Lydia-tyttären lapsuusmuistelut:

Aamu kaukana erämaassa. Kaukana nykyaajasta myös. Liekö sellaisia aamuja enää missään? Onko vielä jokin yksinäinen pappila, missä talvipäivä alkaa sellaisella tavalla kuin se alkoi siellä ja silloin – – Susi liikkui talon lähellä, etenkin ilves. Vinttikamarin ikkunasta näimme tiheitä, rajattomia metsiä, kaksi vedenselkää – toinen oli Sapso itse – mutta ei ainoatakaan ihmisasuntoa, ei yhdenkään talon tai mökin savua.¹⁴⁰

Sotkamon kappalainen Gustaf Reinhold Pettersson oli astunut virkaansa 1861, mutta toiminut jo vuodesta 1845 sairaalloisen kappalaisisänsä Johan Petterssonin sijaisena.¹⁴¹ Kappalaisen isä oli menehtynyt vuonna 1860, mikä on ehkä ollut surun ohella myös helpotus muulle perheelle. Lounela mainitsee Johan Petterssonin kärsineen mieliterveysongelmista, mutta ei tarkemmin määrittele millaisista.¹⁴² Sen sijaan Arjava kertoo Johan Petterssonin sairauteen liittyneen väkivaltaisuuden ja eristäytyneisyyden.¹⁴³ Vanhempi Pettersson on aikoinaan saattanut tehdä osan kappalaisen työtehtävistä tai yhtä hyvin olla itse pojalleen ”työtehtävä”. Ilmeistä kuitenkin on, että Gustaf Pettersson oli jo nuorena oppinut kantamaan vastuuta ja toimimaan poikkeuksellisissa olosuhteissa.

Vuonna 1822 syntynyt Gustaf Pettersson oli avioitunut vuonna 1846 herännäisiin kuuluneen Maalahden kirkkoherra Jakob Wegeliuksen tyttären

¹³⁶ Meriläinen 1927, 40–41.

¹³⁷ Meriläinen 1927, 46–51.

¹³⁸ Halmesmaa, 1978; 123; Heikkinen 1986, 69; Wilmi 1997, 242.

¹³⁹ Hornborg 1873, 327; Wilmi 1997, 228, 540.

¹⁴⁰ Bergroth 1971, 50–51.

¹⁴¹ Tena 1947, 69; Wilmi 1997, 242, 547.

¹⁴² Lounela 1947, 30.

¹⁴³ Arjava 2010, 211–213.

Wendla Wegeliuksen kanssa.¹⁴⁴ Myös Pettersson itse lukeutui appensa tavoin heränneisiin ja tunnettiin taitavana saarnaajana ja innoittavana seurapuhujana.¹⁴⁵ Tosin 1860-luvulle tultaessa herätysliike oli jo ohittanut kultakautensa ja laantunut osaksi seurakunnallista elämää.¹⁴⁶ Petterssonin Lydia-tytär kuitenkin muistelee lapsuuden kotiaan näin: ”Kotini oli pietistikoti. Elimme siis eristettyä elämää toisistakin syistä kuin maantieteellisistä. Varsinainen seuralämä ei saanut tulla kysymykseenkään.”¹⁴⁷ Vuoteen 1865 mennessä Gustaf ja Wendla olivat ehtineet saada yhdeksän lasta, joista vain yksi oli kuollut. Kaksi vanhinta lapsista, kaksoset, olivat syntyneet 1847 ja nuorin lapsista vuonna 1864.¹⁴⁸

Pettersson on lukenut suurimman osan vuoden 1865 kuulutuksista,¹⁴⁹ mikä tarkoittaa hänen myös pitäneen valtaosan jumalanpalveluksista. Ståhlberg ei enää 70-vuotiaana ollut ”mies parhaassa iässä” ja hänellä oli sekä Sotkamon kirkkoherran että Kajaanin lääninrovastin tehtävät, mikä osaltaan selittää Petterssonin päävastuun jumalanpalveluksista. Toisaalta se kertoo myös kirkkoherran luottaneen alaiseensa.

Ståhlberg ja Pettersson toimittivat kaikki avioon vihkimiset ja valtaosan kasteista, mutta myös alueen muut papit kastoivat sotkamolaislapsia, alkuvuodesta etenkin Gustaf Meklin ja loppuvuodesta Frans Salenius.¹⁵⁰ Frans Napoleon Salenius oli valittu Kajaanin kappalaisen virkaan 1864, mutta virallisen nimityksen viivästymisen vuoksi hän pääsi aloittamaan vasta vuoden 1865 puolella, minkä vuoksi Gustaf Leonard Meklin toimi Kajaanin ylimääräisenä pappina ennen Saloniuksen saapumista.¹⁵¹

Kirkkoväärtinä ja suntiona toimi talollinen Johan (Juho) Arffman. Hän oli astunut pitäjäläisten luottamusta vaativaan toimeensa jo vuonna 1836.¹⁵² Vuonna 1795 syntynyt Arffman asui vaimonsa ja poikansa viisilapsisen perheen kanssa Ala-Sotkamon Laukkalassa.¹⁵³ Lukkarina eli kanttorina toimi vuonna 1833 syntynyt Axel Hindikka, joka oli 1857 muuttanut Pielisjärveltä Sotkamoon viran

¹⁴⁴ Arjava 2010, 210.

¹⁴⁵ Tena 1947, 69; Wilmi 1997, 242.

¹⁴⁶ Tena 1947, 69–70.

¹⁴⁷ Bergroth 1971, 54.

¹⁴⁸ OMA SSA I Aa Talollisten rippikirja 1865.

¹⁴⁹ OMA SSA II Ef:3 Viranomaisten ja yksityisten kuulutukset 1865.

¹⁵⁰ OMA SSA Vihittyjen luettelot 1865 I Eb:2; I C Syntyneiden ja kastettujen luettelo 1865.

¹⁵¹ Ahonen 1961, 151, 156.

¹⁵² Wilmi 1997, 236.

¹⁵³ OMA SSA I Aa Talollisten rippikirja 1865.

saatuaan.¹⁵⁴ Vuonna 1858 hänet oli palkattu lukkarin toimen lisäksi myös kiertokoulun opettajaksi,¹⁵⁵ missä tehtävässä hän osoittautui erityisen taitavaksi.¹⁵⁶ Lukkarin ja opettajan työnsä ohella Hindikka muun muassa hoiti pitäjän viljamakasiinia, toimi Paloapuyhdistyksen asiamiehenä ja kävi kauppaa viljalla, voilla ja tervalla.¹⁵⁷ Hindikka oli seurakunnan viranhaltijoista nuorin, mikä osaltaan selittää hänen ehtimisensä moneen toimeen seurakuntatöidensä ohella. Hän oli tunnettu myös laulutaidoistaan ja runsaasta alkoholinkäytöstään.¹⁵⁸ Lounela luonnehtii Hindikkaa seuraavasti: ”mahtavasta lauluäänestään tunnettu, monissa toimissa ansioitunut, mutta väkijuomiin taipuva.”¹⁵⁹

Pitäjä oli jaettu kinkeripiireihin, joissa Hindikka kiersi opettamassa lukemisen ja laskemisen alkeita kussakin kaksi viikkoa kerrallaan, pienimmissä piireissä viikon. Isoimmissa piireissä opetus oli jaettu kahteen eri taloon viikon jaksoiksi. Jakaminen lyhensi oppilaiden matkaa, helpotti tilan ahtautta ja kohtuullisti isäntätaloon kohdistuvaa räsitusta. Joissakin kinkeripiireissä oli myös sunnuntaikouluja, joissa opettajana toimi paikallinen talonpoika tai torppari.¹⁶⁰ Vaikka opetuksen taso oli vaatimaton, oli se parempi kuin monessa muussa maalaispitäjässä, joissa opetus usein rajoittui rippikouluun.¹⁶¹

Rippikoulun käynti oli avioitumisen ehdoton ehto. Sotkamossa se pääosin käytiin alle 20-vuotiaana, mutta joukkoon mahtui myös vanhempia, harvoin kuitenkaan yli 30-vuotiaita.¹⁶² Rippikouluopetusta oli kaksi viikkoa vuodessa. Opetus järjestettiin viikon jaksoissa tytöille ja pojille erikseen. Ennen rippikoulua arvioitiin kinkereillä rippikouluun haluavien lukutaitoa ja kristinopin tietämystä. Kinkereillä kiersivät lukkari, kirkkoherra, kappalainen ja suntio. Kinkerit olivat virsi-, raamattu- tai katekismusläksyistä huolimatta mieluinen yhteisöllinen tilaisuus, jossa oli mahdollisuus tavata lähes kaikki oman seurakunnan työntekijät. Ne ajoittuivat parhaaseen rekikeli aikaan. Sotkamossa järjestettiin myös kesäkinkereitä, mutta ne olivat tarkoitettu lähinnä nuoremmille lapsille, jotka eivät

¹⁵⁴ OMA SSA I Aa Torpparien, mäkitupalaisten ja itsellisten rippikirja 1865.

¹⁵⁵ Tervo 1947, 88.

¹⁵⁶ KHS 9/3.3.1860 Kertomuksia; Wilmi 1997, 494.

¹⁵⁷ OMA SSA II Ef:3 Viranomaisten ja yksityisten kuulutukset 1864–1865.

¹⁵⁸ Wilmi 1997, 383, 547.

¹⁵⁹ Lounela 1947, 33.

¹⁶⁰ OMA SSA II Ef:3. Viranomaisten ja yksityisten kuulutuksia 1864–1865; II Ah:1. Kinkeripäiväkirjat 1870; KHS 9/3.3.1860 Kertomuksia; Wilmi 1997, 557.

¹⁶¹ Hyyrö 2011, 334.

¹⁶² OMA SSA I D:1 Rippilasten luettelot 1842–1879.

olleet vielä tarpeeksi vanhoja rippikouluun.¹⁶³ Maataloudesta elävässä yhteisössä ainoastaan työpanokseltaan vähäiset kykenivät kesällä osallistumaan muuhun toimintaan kuin tuottavaan työhön. Rippikouluikäiset osallistuivat jo täyspäiväisesti talon töihin tai olivat vieraan palveluksessa.

Ehtoolliselle osallistumisen edellytys oli välttävä lukutaito ja kristinopin perustietämys, minkä vuoksi ehtoolliselle osallistuminen oli mahdollista vasta rippikoulun suorittamisen jälkeen. Siitä huolimatta edellä mainittuja taitojen kuulusteltiin lauantaisin kirkossa pidettävien katekismussaarnojen yhteydessä rippikuulusteluilla. Ehtoolliselle mielivällä oli läsnäolopakko kuulusteluissa, tosin Sotkamossa sitä ei noudatettu kirjaimellisesti.¹⁶⁴ Pitkien välimatkojen vuoksi moni kirkkovieras yöpyi pappilan pirtissä,¹⁶⁵ mitä taustaa vasten joustavuus lauantain läsnäolopakon suhteen on ymmärrettävää. Ehtoollisella ei käyty kuin suurimpina kirkkopyhinä, yhdestä kahteen kertaa vuodessa. Edes pappisperheen jäsenet, joiden edellä mainitut taidot olivat lähes poikkeuksetta hyvät, eivät käyneet ehtoollisella sen useammin.¹⁶⁶

2.3 Palkkapäivä ei itsestäänselvyys

Seurakunnan työntekijöiden palkat maksettiin pääosin viljana. Viljakappojen lisäksi papeille kuului tietty määrä voita, heiniä, nahkoja, villaa, leipää, paisteja ja kymmenykset erilaisista tuotteista, esimerkiksi kaloista ja hampusta. Kirkollisista toimituksista maksettiin erikseen talon vaurauden mukaan. Maksuvälineinä olivat elintarvikkeet, tekstiilit, raha ja päivätyö.¹⁶⁷ Osa palkasta muodostui virkatalon tuotosta, minkä vuoksi papit, kuten muutkin seurakunnan palvelijat, olivat myös maanviljelijöitä.¹⁶⁸ Kappalaisen tulot olivat huomattavasti pienemmät kuin kirkkoherran, osittain pienempien tiluksien vuoksi.¹⁶⁹

Seurakunnan viranhaltijoiden oli perittävä palkkansa itse,¹⁷⁰ minkä vuoksi palkanmaksu oli riippuvainen seurakuntalaisten maksukyvyistä ja -halusta. Ongelmat palkan saamisessa vaikuttavat olleen enemmän sääntö kuin poikkeus. Esimerkiksi Ståhlberg patisteli vuoden aikana kuulutusten kautta useaan eri

¹⁶³ Wilmi 1997, 556 – 557.

¹⁶⁴ Tena 1947, 59–60.

¹⁶⁵ Tena 1947, 57.

¹⁶⁶ OMA SSA I Aa Talollisten rippikirja 1856–1865.

¹⁶⁷ Suometar 278/29.11.1865. Papiston palkoista Pohjanmaalla; Lounela 1947, 73; Välimäki 2002, 163–164.

¹⁶⁸ Soikkanen 1991, 226.

¹⁶⁹ Wilmi 1997, 228; Välimäki 2002, 163.

¹⁷⁰ Välimäki 2002, 163.

otteeseen seurakuntalaisiaan palkanmaksuun. Vanhan tavan mukaan kirkkoherra ei ollut perinyt palkkaansa vuosittain,¹⁷¹ mutta vuoden 1865 loppiaisenä hän kuuluttaa jatkossa tekevänsä niin, koska oli kertomansa mukaan huomannut useamman vuoden maksamisen yhdellä kertaa tulevan liian raskaaksi maksuvelvolliselle. Samalla hän ilmoittaa siirtävänsä velat vuosittain ulosottoon. Maaliskuussa Ståhlberg tiukentaa linjaansa ja ilmoittaa haluavansa tulevaisuudessa kaikki hänelle kuuluvat saatavat ennen Valpurin päivää (1.5).¹⁷² Monen huonon satovuoden jälkeen talollisten maksukyky oli heikentynyt, minkä vuoksi kirkkoherra aiheellisesti pelkäsi menettävänsä osan palkkasaatavistaan kokonaan niiden maksamisen lykkääntyessä. Mitä pidemmällä palkan periminen venyi, sitä todennäköisemmin velallisen ulosmitattava omaisuus oli hupennut ja velkojen määrä kasvanut.

Ståhlberg vaikuttaa olleen haluton perimään saataviaan ulosoton kautta. Alkuvuoden kuulutusten todellinen tarkoitus oli saada seurakuntalaiset maksamaan vapaaehtoisesti. Elokuussa ikääntynyt kirkkoherra pyytää jälleen saataviaan ja vetoaa seurakuntalaisiaan maksamaan: ”- jos eivät halaja saattaa minua vahinkoon.”¹⁷³ Kirkkoherran kuulutuksilla ei ilmeisesti ollut merkittäviä välittömiä vaikutuksia. Sotkamolaiset olivat tottuneet palkanmaksuaikataulun joustavuuteen, eivätkä priorisoineet kirkkoherran saatavia maksulistansa kärkeen

Myös Hindikka ja Arffman joutuivat toistuvasti pyytämään kuulutusten kautta saataviaan. Toukokuussa nimismies Durchman ilmoitti Arffmanille ja Hindikalle kuuluvien maksamattomien jyväkappojen siirtyvän ulosoton kautta perittäviksi, ellei niitä makseta määrättyyn kesäkuun päivään mennessä. Elokuussa Hindikka pyytää velallisiaan, mikä todennäköisesti tarkoittaa myös häneltä lainanneita, maksamaan ”mahdollisimman pian, että saisi eloja vuoden tarpeekseen.” Hindikalla oli koko ajan viljaa myynnissä jo ennen syksyn satoa, minkä vuoksi on epäuskottavaa hänen tarkoittaneen vuoden tarpeilla perheensä toimeentuloa. Lokakuussa kirkkoväärti Arffman ilmoittaa myyneensä palkkakappansa Hindikalle,¹⁷⁴ mikä viittaa Hindikan taloudelliseen hyvinvointiin. Seurakunnan pitkäaikaiset työntekijät kytkeytyivät muuhun paikallisväestöön vuosikymmenten aikana muodostuneilla siteillä, minkä vuoksi he luultavasti

¹⁷¹ Esim. Pulkkinen 1913, 13–14.

¹⁷² OMA SSA II Ef:3 Viranomaisten ja yksityisten kuulutukset 1865.

¹⁷³ OMA SSA II Ef:3 Viranomaisten ja yksityisten kuulutukset 1865.

¹⁷⁴ OMA SSA II Ef:3 Viranomaisten ja yksityisten kuulutukset 1865.

kokivat palkkakappojen perimisen vaikeammaksi kuin Hindikka, joka oli asunut Sotkamossa vasta 1850-luvun loppupuolelta alkaen.

Kirkon taloutta hoidettiin kolmen erillisen kassan avulla. Kirkkokassasta maksettiin kaikki kirkon hankinnat ja vuotuiset menot, viinikassasta kustannettiin ehtoollisviinit ja suurimmasta eli köyhäinkassasta nimensä mukaisesti köyhäinhoito.¹⁷⁵ Tilikirjoista ovat tutkimusajanjaksolta säilyneet ainoastaan kirkkokassan tilikirjat, mutta ei valitettavasti köyhäin- ja ehtoolliskassan kirjoja. Kirkon tilikausi ei noudattanut kalenterivuotta, vaan tilikausi alkoi toukokuun alusta ja päättyi huhtikuun viimeiseen päivään. Taulukossa 2 on esitetty 1.5.1864 alkaneen tilikauden tapahtumat. Tulot ovat lueteltuna kokonaan, kuten myöhemmin muidenkin vuosien kohdalla. Menoja en ole eritellyt niiden suuren lukumäärän vuoksi.

TAULUKKO 2. Kirkkokassan tulot ja menot 1.5.1864–30.4.1865¹⁷⁶

TULOT	MÄÄRÄ
Edelliseltä kaudelta	241 mk 24 p
Multarahat	10 mk
Sakot	92 mk 16 p
Kolehti	4 mk 44 p
Vaivaistukki	5 mk 20 p
Lahjoitukset	1 mk 60 p
Yhteensä	354 mk 64 p
MENOT	
Vuotuiset	59 mk 84 p
Tilapäiset	89 mk 16 p
Yhteensä	149 mk
KASSAN JÄÄNNÖSSUMMA	205 mk 64 p

Menot jaettiin kirjanpidossa kahteen ryhmään, vuosittain toistuviin ja tilapäisiin. Suurin vuotuinen yksittäinen menoerä oli kirkkoväärti Arffmanin 24 markan suuruinen palkka. Vuosittaisiin menoihin kuuluivat kirkkoväärtin palkan lisäksi muun muassa kirkon pesu, kynttilät ja almanakka. Satunnaisiin menoihin lukeutuvat erilaiset kirkon ja sen irtaimiston korjaus- ja kunnostustyöt ja erilaisten asiakirjojen hankinnat.¹⁷⁷

Ylivoimaisesti suurin tulonlähde oli sakot. Kuusi isäntää ja kaksi renkiä oli kukin maksanut 7,68 markkaa ja yksi renki 3,48 markkaa, minkä summan perässä

¹⁷⁵ Wilmi 1997, 552.

¹⁷⁶ OMA SSA III Ga:5 Tilikirja 1864–1865, yhteenveto.

¹⁷⁷ OMA SSA III Ga:5 Tilikirja 1864–1865.

on maininta ”hälften”, mikä tarkoittanee rengin maksaneen sakkonsa kahdessa eri tilikaudelle sijoittuneessa erässä. Kaikkien sakkojen perusteeksi on merkitty sunnuntairauhan rikkominen,¹⁷⁸ käytännössä yleensä liiallinen alkoholinkäyttö kirkossakäynnin yhteydessä, mikä ei ollut mitenkään poikkeuksellinen kurinpitoasia kirkkoraadin kokouksissa.¹⁷⁹ Kaikki seitsemän sakotettua naista olivat syyllistyneet siveettömyyteen ja jokainen heistä joutui maksamaan moraalirikkomuksestaan 3,84 markkaa kirkkokassaan.¹⁸⁰ Siveettömyys tarkoitti pääsääntöisesti avioliiton ulkopuolista sukupuolisuhdetta, joka yleensä tuli ilmi aviottoman lapsen syntymän myötä. Suhteessa Sotkamon aikuismäärään sakkoja oli kokonaisuudessaan vähän.

Toiseksi eniten rahaa kirkkokassaan toivat multarahat eli kuolleen omaisilta perittävät hautauskulut. Muut tulot eli kolehti, lahjoitukset ja vaivaistukki, joiden yhteenlaskettu tuotto oli vain hieman yli 11 markkaa, olivat luonteeltaan vapaaehtoisia. Edellä mainituista tuottavin oli vaivaistukki, jonka tuotto meni Sotkamossa yleisestä käytännöstä poiketen kirkkokassaan.¹⁸¹ Yleensä vaivaistukkien tuotto meni nimensä mukaisesti vaivaisille eli köyhäinkassaan. On lähes mahdotonta jälkikäteen selvittää, tiesivätkö tukkiin lanttinsa laittaneet hyödyttäneensä kirkkokassaa vaivaiskassan sijasta, ja olisiko se vaikuttanut tukin tuottoon.

Kolehdin vaatimaton tuotto selittyy samaan aikaan kerätyllä vaivaiskolehdilla, jonka tuotto oli kirkkokassaan menevää kolehtia suurempi. Kirkkokansan rahoista kilpailivat myös erilaiset erityiskolehdit. Vuoden aikana kolehtia kerättiin muun muassa lääninsairaalan, Oulun Raamattuseuran ja opiskelijoiden hyväksi.¹⁸² Vaikka kirkkokassan tulot jäivät menoja vähäisemmiksi, seuraavalle tilikaudelle voitiin siirtyä pohjakassan ansiosta yli 200 markan turvin.

¹⁷⁸ OMA SSA III Ga:5 Tilikirja 1864–1865.

¹⁷⁹ Tena 1947, 57.

¹⁸⁰ OMA SSA III Ga:5 Tilikirja 1864–1865.

¹⁸¹ OMA SSA III Ga:5 Tilikirja 1864–1865.

¹⁸² OMA SSA Ea:1 Kolehtiluettelot 1865.

3 Vuosi 1866 – toivo tulevassa vuodessa

3.1 Kuolleisuus kasvaa

Monessa talossa vuosi 1866 alkoi riittämättömän ravinnon turvin. Viljaa ei ollut varastoissa nimeksikään syksyn kadon jäljiltä. Viljavajaus ei koskenut vielä koko Suomea, minkä vuoksi Kainuuta kyettiin ja haluttiin auttaa. Valtio lainasi rukiin ja ohran siemeniä ja järjesti hätäaputyömaita. Sotkamon vesistöreitit koskien perkuu aloitettiin ja Pelson soiden ojitusta jatkettiin. Palkka oli kuitenkin niin pieni, ettei sillä elättänyt perhettä. Esimerkiksi kosken perkauksesta maksettiin 72 penniä päivältä.¹⁸³

Hätää kärsiville alueille toimitettu vilja ei ollut kaikkien saatavilla, koska valtio vaati lainalle takaajat ja pikaisen takaisinmaksun. Vaivaishuollolle osoitetut viljat vaativat kunnan takausta, mikä käytännössä tarkoitti talollisten yhteistä suostumista lainanottoon.¹⁸⁴ Kärsämäkeläisen talollisen joulukuussa Oulun Viikkosanomiin kirjoittama kirje kuvastanee monen talollisen tuntoja:

Wielä sanon kerran: yhteinen työ= ja kuritushuone laiskoille, jotka eiwät wointiansa myöden koe elätellä joukkojansa, samati haureliaille waimoille, jotka eiwät wiitsi palwelusta ottaa, waan irtaimeksi jääwät ja wiattomia lapsia synnyttelewät köyhäinhoidon wastukseksi ja köyhäin talolasten rasitukseksi, olisi toiwottawa asia. Taitaapa tulla 6:den hengen paikkoin tulewaksi wuodeksi joka weron päälle köyhiä elätettäväksi talokkaille, paitsi jywä= ja rahamaksoa köyhäinkassaan – – Onkos ihme, jos köyhät, welkaantuneet talokkaat walittawat ja häwiäwät tainkaltaisen ikeen alla, josta ei mökkyrit ja joutuwäki mitään tiedä!¹⁸⁵

Oulun läänin kuvernööri antoi marraskuussa vuotuisen selostuksensa lääninsä vuodentulosta Oulun Viikkosanomissa, vaikka hän ei kertomansa mukaan ollut saanut Kajaanin kihlakunnan kruununvoudin selostusta. Sadot onnistuivat paremmin kuin edellisyyksynä koko läänissä, vain heinäsadot jäivät laihoiksi kesän ilmojen vuoksi, ”josta syystä puutos niistä kewääpänä ilmestynee”, kuvernööri ennusti. Läänin satotulos oli kaiken kaikkiaan kohtuullinen.¹⁸⁶

Keskinkertaisesta sadosta huolimatta tulevaan talveen ei siirrytty luottavaisin mielin. Monella talollisella oli maksamattomina vielä aiempien katojen vuoksi otetut lainat, tervan hinta oli alhaalla ja metsätavaran kysyntä olematon. Jokavuotiset verot oli kuitenkin maksettava. Talolliset joutuivat karsimaan

¹⁸³ OWS 4/27.1.1866 Hallituksen aputoimista Oulun läänille; Turpeinen 1985, 71.

¹⁸⁴ OMA SSA II Ef:4 Viranomaisten ja yksityisten kuulutukset 1866–1868; OWS 4/27.1.1866 Hallituksen aputoimista Oulun läänille.

¹⁸⁵ OWS 2/12.1.1867 Kotimaalta.

¹⁸⁶ OWS 46/17.11.1866 Oulun läänin kuvernöörin kolmas kertomus vuodentulosta.

kulujaan pitääkseen talonsa. Käytännössä tämä usein tarkoitti palkollisten määrän vähentämistä. Koska vuosipalkolliset asuivat ja söivät palveluspaikassaan, merkitsi monelle palvelussuhteen loppuminen lähtemistä tien päälle kerjäläiseksi. Pohjois-Suomen lisäksi myös Pohjois-Ruotsissa ja Venäjällä kansa kamppaili köyhyyden kourissa.¹⁸⁷ Taloustilannetta kuvaa hyvin ensimmäinen marraskuuta päivätty maakuntakirje Kuhmosta:

Nyt olisi vuosi tullut melkein keskinkertainen, mutta entisten vuotten vaikutukset owat käsissä. Ryöstö-auksioneja kuulutetaan ehtimiseen weroista ja yksityisten saamisista. Mutta ostajista on puute.¹⁸⁸

Rahan ja viljan puute ei kuitenkaan koskenut kaikkia ja antoi mahdollisuuden kannattavaan liiketoimintaan, lähes keinotteluun. Esimerkiksi lukkari Hindikka ilmoittaa useaan otteeseen vuoden aikana ostavansa voita sekä rahalla että viljalla ja hyväksyvänsä velallisiltaan maksun rahasuorituksen sijasta voina. Häneltä aikaisempina vuosina viljaa lainanneita hän kehottaa ulosoton uhalla maksamaan velkansa ja tervaa hänen kauttaan toimittavia hän muistuttaa toimittamaan sovittun tervamäärän määräaikaan, etteivät joutuisi edellisen vuoden tapaan ”ison sakon maksuun.”¹⁸⁹ Vilja pääasiallisena ravinnonlähteenä oli ihmisille elintärkeä, minkä vuoksi sitä omistavat olivat huomattavasti paremmissa neuvotteluasemissa kuin ne, joilla sitä ei ollut.

Hindikana varallisuudesta ja ehkä myös luonteesta kertoo hänen elokuinen kuulutuksensa. Siinä hän vaatii renkiään Esko Kettusta ja piikaansa Kaisa Meriläistä palaamaan palveluspaikkaansa ja samalla varoittaa muita ottamasta heitä palvelukseensa. Hindikka ilmoittaa vaativansa heidät ottaneelle sakkorangaistusta ja lupaa palkkion sille, joka ilmoittaa heidän olinpaikkansa.¹⁹⁰ Sekä piia että rengit palkattiin vuodeksi kerralla, eikä heillä ollut lupaa vaihtaa palveluspaikkaa ennen vuoden määräajan umpeutumista.¹⁹¹ Mikä sai piian ja rengin lähtemään palveluspaikastaan ja luopumaan varmasta toimeentulosta? Oliko Hindikka mahdollisesti tavallista vaativampi työnantaja? Vai oliko kyseessä rakastuneiden romanttinen pakomatka? Viimeksi mainittu syy tuntuu epätodennäköiseltä, koska piian ja rengin seurustelusuhde ei ollut poikkeuksellista

¹⁸⁷ Turpeinen 1986, 29–30.

¹⁸⁸ OWS 46/17.11.1866 Kotimaalta.

¹⁸⁹ OMA SSA II Ef:4 Viranomaisten ja yksityisten kuulutukset 1866.

¹⁹⁰ OMA SSA II Ef:4 Viranomaisten ja yksityisten kuulutukset 1866.

¹⁹¹ Markkola 2007, 258.

tai paheksuttavaa. Varmaa on ainoastaan Hindikan voimakas reagointi karkaamiseen.

Tyufustapausten lisääntyessä keväällä laajan ja harvaanasutun Kainuun piirilääkäri Pippingsköldin työtaakka kasvoi kohtuuttoman suureksi. Vaikka tauti ei ollut erityisen tappavaa, se vaati pitkäkestoisuutensa vuoksi usean viikon hoitoa. Pippingsköld kirjoitti avunpyyntökirjeen sekä kuvernöörille Alfthanille että lääkintöhallitukselle. Lääkintöhallitus vastasikin avunpyyntöön rahoittamalla Kainuuseen neljä väliaikaista sairaalaa ja nimittämällä Karl Malmbergin Pippingsköldin apulaiseksi. Saavuttuaan toukokuussa Kajaaniin Malmberg itse sairastui tyyfukseen, josta kuitenkin toipui hoitamaan lääkärinvirkaansa. Kainuun lääkäritilanne ei kuitenkaan helpottunut, koska myös piirilääkäri sai tautitartunnan, mikä koitui hänen kohtalokseen. Pippingsköld kuoli keskikesällä 57-vuotiaana.¹⁹² Ehkä painava työtaakka oli heikentänyt piirilääkärin perusterveyttä – tautihan ei ollut erityisen tappavaa.

Yksi neljästä väliaikaissairaalaista sijoittui Sotkamoon. Sairaala toimi vain lyhyen aikaa eli 4.7 – 24.8.1866.¹⁹³ Ainakaan tyyfusepidemian laantuminen ei ollut syynä väliaikaisen sairaalan sulkemiseen. Tyyfukseen kuolleita oli vuoden ensimmäisellä puoliskolla 33, mutta vuoden toisella puoliskolla moninkertainen määrä, yhteensä 116. Pelkästään tyyfukseen kuolleiden määrä ylitti vuoden 1865 kuolleiden kokonaismäärän. Myös muut kulkutaudit liikkuivat aiempaa aktiivisemmin. Esimerkiksi punatauti-, iso- ja tuhkarokko-kuolemia ei kirjattu vuonna 1865 lainkaan, mutta vuonna 1866 niihin kuoli yli neljäkymmentä sotkamolaista.¹⁹⁴

Kaikkiaan sotkamolaisia kuoli vuoden aikana 394 (taulukko 2). Turpeisen mukaan vainajia olisi ollut vain 393.¹⁹⁵ Ilmeisesti Turpeinen on tarpeettomasti vähentänyt väkilukutaulukon kuolleiden yhteissummasta yhden, koska kuolleiden ikäjakaumataulukon mukaan kuolleiden yhteissumma on 393. Taulukosta on kuitenkin jäänyt pois kuolinsyytaulukosta löytyvä 25–49-vuotiaiden ikäryhmään kuuluva synnytykseen menehtynyt nainen. Alle 10-vuotiaiden lasten ja 50 vuotta täyttäneiden osuus kuolleista oli yli 75 prosenttia.

¹⁹² Turpeinen 1986, 47.

¹⁹³ Turpeinen 1986, 47.

¹⁹⁴ OMA SSA II Df:2 Tilasto- ja väkilukutaulukot 1865–1866.

¹⁹⁵ Turpeinen 1986, 272.

TAULUKKO 2. Kuolleiden ja syntyneiden lukumäärät 1866 neljännesvuosittain¹⁹⁶

Vuosi- neljännes	Alle 10 v	10–24 v	25–49 v	50 v tai yli	Kuolleet yhteensä	Syntyneet
1.	19	2	9	26	56	51
2.	32	3	9	27	71	65
3.	44	9	18	41	112	26
4.	65	7	39	44	155	26
Yhteensä	160	21	75	138	394	168

Kuolleisuus kohosi vuoden loppua kohden syntyvyyden samanaikaisesti laskiessa. Uusia sotkamolaisia syntyi koko vuonna vain 168. Ensimmäisen kerran koko 1860-luvun aikana syntyneiden määrä jäi alle kahdensadan ja kuolleiden määrä oli suurempi kuin syntyneiden.¹⁹⁷

Turpeinen kertoo piirilääkärinä toimineen Malmbergin huomanneen tyyfuksen aiheuttavan keskenmenoja, mikä luonnollisesti oli taustatekijänä alentuneeseen syntyvyyteen.¹⁹⁸ Heikoista sadoista huolimatta vuosikymmenen aiempien vuosien syntyneiden määrän keskiarvo oli lähes 250 syntynyttä vuodessa,¹⁹⁹ minkä vuoksi en usko keskenmenojen yksin selittävän syntyvyyden huomattavaa alenemista. Todennäköisesti sekä ihmisten lisääntymishalu että seksuaalinen aktiivisuus vähenivät sairastavuuden lisääntyessä.

Avioitumiskäyttäytyminen ei oleellisesti poikennut edellisvuodesta. Avioliiton solmi 32 paria. Kaksi miesleskeä avioitui naimattoman naisen kanssa ja kaksi leskeä keskenään, muut 28 avioliittoa olivat molempien ensimmäisiä. Lapset syntyivät edelleen pääosin avioituneille pareille. Avioliiton ulkopuolella syntyi vuoden aikana vain kaksi lasta. Mahdollisesti molemmat kuolivat, koska väkilukutaulukoon on merkitty kahden alle vuoden ikäisen aviottoman lapsen kuolleen.²⁰⁰ Tosin toinen tai molemmat lapsista saattoi olla syntynyt myös edellisen vuoden puolella.

¹⁹⁶ OMA SSA II Df:2 Tilasto- ja väkilukutaulukot 1866, yhteenveto.

¹⁹⁷ OMA SSA II Df:2 Tilasto- ja väkilukutaulukot 1860–1866.

¹⁹⁸ Turpeinen 1986, 47.

¹⁹⁹ OMA SSA II Df:2 Tilasto- ja väkilukutaulukot 1860–1864.

²⁰⁰ OMA SSA II Df:2 Tilasto- ja väkilukutaulukot 1866.

3.2 Kunnallishallinnon vaikea alkutaival

Kunnallisasetus, joka erotti maaseudulla seurakunnallisen ja maallisen hallinnon toisistaan, astui voimaan helmikuussa 1865. Kunnan rajat määriteltiin lähes poikkeuksetta yhteneväisiksi seurakunnan rajojen kanssa. Pitäjänhallinto korvautui kunnallishallinnolla ja samalla paikallinen autonomia kasvoi, mutta myös taloudellinen vastuu ja tehtäväkenttä laajenivat. Kunnan tehtäviksi luettiin muun muassa yleisen järjestyksen ylläpito, kunnallisverotuksen järjestäminen, lainamakasiinit, palontorjunta ja vaivaishoito.²⁰¹ Asetuksen tuomat muutokset paikallishallintoon ovat todennettavissa vielä yli 150 vuoden jälkeenkin sen antamisesta.

Ajan pappisihanne korosti hengellisyyttä ja papit kokivatkin yhteiskunnallisten asioiden hoidon sekä raskaaksi että heille kuulumattomaksi.²⁰² Kainuun papisto olikin halukas siirtymään mahdollisimman nopeasti kunnallishallintoon,²⁰³ tosin Sotkamossa kunnallista järjestäytymistä vaativat talolliset. Kirkossa kutsuttiin tapaninpäivänä 1865 luetussa kuulutuksessa muutaman sotkamolaisen talollisen vaatimuksesta yhteinen pitäjänkokous koolle kunnallishallinnon järjestämiseksi.²⁰⁴ Kokous oli tulokellinen ja kunnallishallinto aloitti toimintansa vuoden 1866 alusta.²⁰⁵

Kunnan ylin päättävä elin oli kuntakokouksella. Äänioikeus kuntakokouksessa oli jokaisella kunnallisveroa maksavalla itse omaisuuttaan hallitsevalla kuntalaisella, mikä käytännössä tarkoitti tilattomien ja palkollisten jäämistä päätöksenteon ulkopuolelle. Äänimäärä määräytyi veroäyrien määrän mukaan,²⁰⁶ mikä Sotkamossa tarkoitti päätösvallan säilymistä talonpojilla.²⁰⁷ Kirkonkokous jatkoi toimintaansa, mutta se ei enää ollut pitäjänkokous, koska sen päätäntävaltaan kuuluivat ainoastaan kirkolliset asiat.

Kuntakokouksen valmisteleva ja toimeenpaneva elin oli kunnallislautakunta, johon kuului esimiehen ja varaesimiehen lisäksi viisi jäsentä. Sen tärkein ja työllistävin tehtävä oli köyhäinhoito, joka oli aiemmin kuulunut kirkkoherran

²⁰¹ Soikkanen 1966, 159–160; Heikkinen 1986, 135.

²⁰² Soikkanen 1966, 90–91.

²⁰³ Heikkinen 1986, 125.

²⁰⁴ OMA SSA Ef:3 Viranomaisten ja yksityisten kuulutukset 1865.

²⁰⁵ OWS 5/3.2.1866 Kotimaalta.

²⁰⁶ Soikkanen 1966, 160–161; Heikkinen 1986, 129.

²⁰⁷ Heikkinen 1986, 129; Wilmi 1997, 462.

johtamalle vaivaishoitohallitukselle. Tosin kunnallisasetus takasi kirkkoherralle osallistumismahdollisuuden terveyden- ja köyhäinhoitoa koskeviin asioihin.²⁰⁸ Köyhäinhoidon siirtyminen uudelle elimelle osui pahimpaan mahdolliseen aikaan. Avuntarvitsijoiden määrä oli kasvussa, mutta uusi avustusjärjestelmä ei ollut vielä rutinoitunut toimija. Kunnallisasetus kuitenkin mahdollisti vanhan vaivaishoitohallituksen jatkamisen tai uuden perustamisen.²⁰⁹ Sotkamossa hyödynnettiin mahdollisuutta erilliseen vaivaishoitohallitukseen, joka jatkoi pitäjääikaisen edeltäjänsä pohjalta.²¹⁰

Kunnallishallintoon siirtyminen ei Sotkamossa tarkoittanut seurakunnan työntekijöiden jäämistä kokonaan sivuun maallisesta hallinnosta. Kuntakokouksen puheenjohtajaksi nimitettiin kappalainen Gustaf Reinhold Pettersson ja varapuheenjohtajaksi lukkari Axel Hindikka, mutta kunnallislautakunnan esimieheksi valittiin Sotkamon seurakunnan viranhaltijoihin kuulumaton mies, Wolmar Bergelin.²¹¹

Bergelin ajautui pian itse aiheuttamiinsa vaikeuksiin kunnallislautakunnan johdossa. Heinäkuun puolivälissä saarnastuolista luettiin kuulutus, missä häntä kehoitettiin saapumaan saman kuun 28. päivä pidettävään kokoukseen selvittämään apu- ja vaivaiskassan tilejä. Samalla oli tarkoitus keskustella uuden esimiehen valinnasta. Kokouksen vaatijoina olivat kunnallislautakunta ja vaivaishoitokunta²¹² eli lain sallima vaivaishoitohallitus. Wolmar Bergelin ei saapunut kokoukseen. Syy siihen selviää Pohjan-Tähden pienestä uutisesta: ”Sotkamosta kuuluu se onnetoin uutinen, että entinen fältwäbeli W. Bergelin, on siellä tämän kuun 17 päivänä ampunut itsensä kuoliaaksi.”²¹³ Samaan lehteen lähetetty elokuussa päivätty maakuntakirje valottaa sekä kokouskutsun että itsemurhan taustoja:

– – walittiin kunnallis-lautakunnan esimieheksi sekä kunnan-kirjuriksi ihan outo ja tuntematon mies: käräjä-kirjuri W. Bergelin, jolla kyllä oliwat kauniit lupaukset wirkaan tullessansa – – tuhlassa waan pitäjään rahoja noin 800 markan paikoille, jonka perästä omakätisen äkillisen kuoleman kautta erosi wirastansa, jättäin keskitekoisiksi kunnan kirjat. Sitte kuulutettiin 17 päiwäksi wiime kuuta taas uusi kunnankirjurin waali, jossa walittiin uusi kunnallislautakunnan esimies ja kunnankirjuri. Nytkin outo ja tuntematon herrasmies, jolla myöskin taas oli kauniit lupaukset wirkaan tullessansa ja joka aiwan yksityisten ja

²⁰⁸ Soikkanen 1966, 162, 293.

²⁰⁹ Soikkanen 1966, 293–294, 302.

²¹⁰ OMA SSA II Ef:4 Viranomaisten ja yksityisten kuulutukset 1866–1868.

²¹¹ OWS 5/3.2.1866 Kotimaalta Oulusta.

²¹² OMA SSA II Ef:4 Viranomaisten ja yksityisten kuulutukset 1866.

²¹³ PT 1/1.8.1866 Sotkamosta.

herrasmies päätöksestä otettinki, jossa samassa tilassa myöskin oli tarjona yksi oman pitäjän miehistä – jota seurakunnan yhteinen kansa suosivat –²¹⁴

”Outo ja tuntematon herrasmies” tarkoittaa todennäköisesti Jaakko Aspia. Ainakin hän on kuntakirjurina kirjoittanut loppuvuoden kunnalliset kuulutukset.²¹⁵ Esimies toimi myös kuntakirjurina ellei sellaista erikseen palkattu. Esimiehen tehtävä oli luottamustoimi, eikä siitä maksettu palkkaa, mutta esimiehelle voitiin maksaa palkkaa kirjurin toimesta.²¹⁶ Todennäköisesti Sotkamossa tehtiin näin, mikä selittää kiinnostuksen kunnallisesimiehen vaatimaan toimeen. Vuoden 1869 kirkonkokouksen pöytäkirjoissa kunnallislautakunnan esimestä nimitetään poikkeuksetta ”kunnan kirjuriksi”, mikä tukee oletustani esimiehelle maksetusta palkasta.

Vaalitulos ei ilmeisesti kummassakaan edellä mainituissa kuntavaaleissa ollut enemmistön toivoma, vaan ilmentää pikemminkin varallisuuden ja äänimäärän yhteyttä. Luku- ja kirjoitustaito eivät olleet yleisiä talonpoikien keskuudessa, mikä monessa pitäjässä hidasti kunnallishallintoon siirtymistä.²¹⁷ Sotkamossa tämä ei luultavasti pitänyt paikkaansa, koska talonpoikainen ehdokas hävisi vaalit varallisuuteen perustuvan äänenlaskutavan vuoksi.

Bergelinin kavalta summa, 800 markkaa, oli huomattava. Summan suuruudesta saa käsityksen vertaamalla sitä rukiin hintaan. Ruistynnyri maksoi 20–30 markkaa vuodenajasta riippuen.²¹⁸ Siitä en löytänyt merkintää, miten vaivauskassan vaje hoidettiin vai hoidettiinko sitä lainkaan. Huolimatta Bergelinin kelvottomasta luottamustoimen hoidosta lukkari Hindikka vaati joulukuun kuulutuksissa maksamaan itselleen ostamansa Bergelinin palkkakapat.²¹⁹

Kuhmolaiset tekivät syksyllä päätöksen siirtyä kunnallishallintoon vuoden 1867 alusta. Myös Kuhmossa kuntakokouksen puheenjohtajaksi valittiin kirkonmies, pitäjänapulainen Johnsson.²²⁰ Kuhmon oma-aikainen eteneminen kunnallisasiassa ilmentää sen erillisyyttä Sotkamosta.

²¹⁴ PT 8/19.9.1866 Sotkamosta.

²¹⁵ OMA SSA II Ef:4 Viranomaisten ja yksityisten kuulutukset 1866.

²¹⁶ Soikkanen 1966, 163, 271–272.

²¹⁷ Kröger 1997, 119.

²¹⁸ OWS 8/24.2.1866; OWS 43/27.10.1966 Kotimaalta Oulusta.

²¹⁹ OMA SSA II Ef:4 Viranomaisten ja yksityisten kuulutukset 1866.

²²⁰ OWS 46/17.11.1866; Wilmi 2003, 240.

3.3 Kirkkoväärti tyyfyksen uhrina

Luottamustoimien täyttöä koskevat ongelmat ja erimielisyydet eivät rajoittuneet Sotkamossa vain kunnallishallintoon, vaan niitä ilmeni myös seurakunnan virkojen täytön yhteydessä. Kirkkoväärti Johan Arffman kuoli 70 vuoden ikäisenä 29.6.1866. Kuolinsyyksi on merkitty ”*nervfeber*”.²²¹ Heinäkuun puolivälissä pitäjänmiehiä kutsuttiin koolle päättämään uudesta kirkkoväertistä ja ”tuumitelemaan unilukkarin viran hoitamisesta”.²²² Kokous pidettiin 22. heinäkuuta ”kirkkoherran maalla”. Vaikka pöytäkirjassa ei suoraan mainita kyseessä olevan kirkonkokouksen, niin käsiteltävät asiat ja kirkkoherra kokouksen johtajana varmistavat sen.²²³ Ennen kunta-aikaa kaikki yhteiset asiat käsiteltiin kirkonkokouksessa, minkä vuoksi kokouksen luonteen tarkempi määrittely ei vielä ollut rutiinia.

Kokouksessa päätettiin Arffmanin seuraajista. Pöytäkirjan mukaan Arffman ei ollut hoitanut ainoastaan kirkkoväertin ja unilukkarin virkaa vaan myös suntion tointa. Unilukkarin virkaa ei käsitelty lainkaan, ilmeisesti sen katsottiin kuuluvan suntion toimeen. Kirkkoväertin virkaan valittiin yksimielisesti talokas Tuomas Tervonen, ”joka sen vastaanotti entisellä palkalla 24 markkaa vuosittain”. Suntion virkaan nimitettiin talonpoika Olli Klemettinen ja samalla hänet ja hänen seuraajansa velvoitettiin maksamaan edesmenneen kirkkoväärti-suntion vaimolle eräänlaista leskeneläkettä:

— joka sen vastaanotti sillä ehdolla, että vuosittain hänelle maksetaan 27 kappaa jyviä joka savulta, jota vastaan hän sitoi itsensä että maksaa mainitulle Arffmannin leskelle vuosittain kaksi /:2:/ tynnyriä jyviä ja että sanotulla palkalla ynnä muiden suntion virkaan kuuluvien toimitusten ohessa, entisen tavallisuuden mukaan, toimittaa lastenopettajan viran joka kinkerikunnassa joihinkä hän matkustaa omalla ja ei niin kuin tähän saakka on tapahtunut kyläkuntain kustannuksella—²²⁴

Suntion työehtoihin sovittiin selvä heikennys velvoittamalla hänet itse vastaamaan työmatkoistaan kinkeripaikoille. Pöytäkirjasta ei käy ilmi, miten suntio valittiin. Vaaliin perustuvasta tuloksesta ei kuitenkaan voi olla kysymys, koska osa kokousväestä oli päätökseen tyytymätön ja vaati suntion valintaa vaalilla. Heille varattiin oikeus valittaa päätöksestä.²²⁵ Ilmeisesti suntion valinnasta valitettiinkin, koska jo joulukuuksi kuulutettiin kokous käsittelemään suntion palkkaamisen

²²¹ OMA SSA I IF Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1866.

²²² OMA SSA II Ef:4 Viranomaisten ja yksityisten kuulutukset 1866.

²²³ OMA SSA II Ca:2 Kirkonkokouksen pöytäkirja 22.7.1866.

²²⁴ OMA SSA II Ca:2 Kirkonkokouksen pöytäkirja 22.7.1866.

²²⁵ OMA SSA II Ca:2 Kirkonkokouksen pöytäkirja 22.7.1866.

ehtoja. Ståhlberg toivoi kokouskutsussa seurakuntalaisilta ”tarkkaa harkintaa” myöhempien riitojen välttämiseksi. Kokous kuitenkin siirrettiin pidettäväksi vasta seuraavan vuoden tammikuussa.²²⁶

Kirkkoväärtin ja suntion valinnan lisäksi heinäkuun 1866 kokouksessa ei tehty muita päätöksiä, mutta pöytäkirjan marginaaliin on kirjattu valitus Laa’an kinkerikunnan lastenopetuksen tasosta:

– – lastenopettaja ei ole yhtenä vuonna käynyt ollenkaan Laan kinkerikunnassa täyttämässä velvollisuuttansa ja koska opettajansijainen siellä on käynyt, niin lastenopetus ei ole ollut toivon jälkeen.²²⁷

Suntion tehtäviin kuului kinkereiden yhteydessä tapahtunut alkeisopetusta, mutta varsinainen lastenopetus kuului lukkarin eli Hindikan tehtäviin. Laa’an valitus palautuu toiveeseen saada opettajaksi nimenomaan itse lukkari, ei lukkarin apulaista. Tammikuussa 1867 Pohjan-Tähdessä kerrottiin Muhoksen seurakunnan valinnee monen hakijan joukosta lastenopettajan virkaan Sotkamon lukkarin apulaisen Matti Liimatan.²²⁸ Uutinen ei luo vaikutelmaa epäpätevästä opettajasta, mutta vahvistaa Hindikalla olleen apulaisen. Kirkonkokouksen pöytäkirjasta ei selviä, mitä vuotta valitus koskee, mutta todennäköisesti Hindikalla oli jatkuvasti oppipoika avustamassa opetustehtävän täyttämässä. Vuoden 1865 kuulutuksista ilmenee ”tavauskouluja” pidetyn samanaikaisesti eri kinkerikunnissa ja Olli Lukkarin toimineen osassa niissä opettajana.²²⁹

Kirkkokassan tulot olivat huomattavasti pienemmät kuin edellisellä tilikaudella, minkä vuoksi säästössä olevia varoja jouduttiin käyttämään aiempaa enemmän (taulukko 4). Tulojen romahtamisen taustalla oli joulukuussa 1864 annettu määräys, joka lopetti kirkkokassaa kerryttäneiden rikosten sakottamisen.²³⁰ Kirkkokassan vähäiset sakkotulot koostuivat aiemmin määrätystä työmiehen 7,68 markan ja piian 3,84 markan suuruisista sakoista.

²²⁶ OMA SSA II Ef:4 Viranomaisten ja yksityisten kuulutukset 1866.

²²⁷ OMA SSA II Ca:2 Kirkonkokouksen pöytäkirja 22.7.1866.

²²⁸ PT 3/16.1.1867 Oulusta.

²²⁹ OMA SSA Ef:4 Viranomaisten ja yksityisten kuulutukset 1865.

²³⁰ Halmesmaa 1978, 53.

TAULUKKO 3. Kirkkokassan tulot ja menot 1.5.1865–30.4.1866²³¹

TULOT	MÄÄRÄ
Edelliseltä kaudelta	205 mk 64 p
Multarahat	12 mk 68 p
Sakot	11 mk 52 p
Kolehti	2 mk 47 p
Lahjoitukset	3 mk 12 p
Vaivaistukki	-
Yhteensä	235 mk 43 p
MENOT	
Vuotuiset	59 mk 20 p
Tilapäiset	137 mk 64 p
Yhteensä	196 mk 80
KASSAN JÄÄNNÖSSUMMA	38 mk 59 p

Vaivaistukkia ei enää mainita lainkaan tulonlähteenä. Mahdollisesti siitä luovuttiin tai sen tuotto ohjattiin köyhäinkassaan. Menoihin lukeutui edellisvuoden tapaan erilaisia hankintoja, teetettyjen töiden korvauksia ja kirkkoväärtin 24 markan palkka. Vuotuiset menot olivat edellisvuoden tasolla, mutta tilapäiset menot olivat suuremmat, lähinnä erilaisten asiakirjahankintojen vuoksi.²³² Seuraavalle tilikaudelle siirtyi vain alle 40 markkaa, mikä oli huomattavasti vähemmän kuin edellisen tilikauden jättämät yli kaksisataa markkaa.

Sotkamon vuoteen mahtui paljon ongelmia, mutta seuraavaan vuoteen voitiin kuitenkin siirtyä toiveikkain mielin. Sekä itsemurhan tehneen kunnallisesimiehen että kirkkoväärti Arffmanin toimia hoitamaan oli saatu uudet miehet, kirkkokassa ei huventumisestaan huolimatta ollut tyhjillään ja oli kerätty kohtuullinen sato.

²³¹ OMA SSA III Ga:5 Tilikirja 1865–1866, yhteenveto.

²³² OMA SSA III Ga:5 Tilikirja 1865–1866.

4 Vuosi 1867 – toivo menetetään

4.1 Kevät myöhästyy

Talvi 1866–67 oli runsasluminen pakkastalvi, joka jatkui pitkään. Vielä toukokuussa oli yöpakkasia, pellot olivat lumikinosten peitossa ja järvet aina eteläistä Suomea myöten jäässä.²³³ Sotkamossa satoi lunta vielä toukokuun loppupuolella ja Sapsojärvi oli jään vankina vielä juhannuksena.²³⁴ Lumi itsessään ei ollut vain huono asia, vaan siitä saattoi olla talvisin myös hyötyä. Sopivan paksuinen lumipeite helpotti liikkumista suksilla ja reellä, mutta liian paksu esti liikkumisen lähes täysin. Lumi oli myös tehokas lämpöeriste. Puusta ei Kainuussa ollut pulaa, mutta sen saaminen tupaan asti poltettavassa muodossa vaati paljon työtä.²³⁵

Iisalmelainen kirjoittaja valittelee helmikuussa lumen paljouden ja jäiden heikkouden lisäksi kerjäläisten runsaslukuisuutta. ”Erittäin on niitä kulkenut naapuripitäjistä Paltamosta ja Sotkamosta paljon. Ne walittawat työn puutteessa täytywänsä lähteä kuleksimaan, jonka kyllä arwaa siitäkin, kuin niiden joukossa on nuoriakin parhaallaan työhön kykeneviä”, kirjoittaja kuvailee. Myös viljavarastojen hupeneminen ja rahan puute huolestuttaa kirjoittajaa.²³⁶ Renkien palkka oli suurempi kuin piikojen ja piioille oli helpompi löytää päivittäisiä askareita,²³⁷ mikä osaltaan selittää nuorten miesten työttömyyttä.

Kesäkuun loppupuolelle ja heinäkuun alkupuolelle ajoittuva hellejakso herätti pienen toivon sadon onnistumisesta. Helteitä seurannut viileä ja sateinen kausi murskasi satotoiveet.²³⁸ Ruissadosta tuli kehno koko läänissä, Kajaanin kihlakunnassa suoranainen kato. Myös muut viljelykasvit menestyivät heikosti. Sotkamossa kato kohtasi humalaa, perunaa ja muita ”juurihedelmiä”. Sotkamossa heinäsatokin jäi heikoksi. Huonon satotuloksen lisäksi myös järvien kalasaalis jäi tavanomaista pienemmäksi.²³⁹

²³³ Turpeinen 1986, 19.

²³⁴ Sotkamo 1964, 151.

²³⁵ Turpeinen 1985, 101.

²³⁶ PT 11/13.3.1867 Oulusta. Iisalmen itänurkalta.

²³⁷ Heikkinen 2000, 140.

²³⁸ Turpeinen 1986, 144.

²³⁹ SWL 93/19.11.1867. Wirallinen osasto.

Kato ei koetellut vain Pohjois-Suomea vaan lähes koko maata. Valtion taloudellinen tilanne oli huono, koska sillä oli taakkanaan aiempien katojen vuoksi otetut velat. Vaikeasta tilanteesta huolimatta valtio yritti auttaa kolmea pohjoisinta läänää, joissa hätä oli suurin.²⁴⁰ Auttamishalun taustalla oli pelko pohjoisen asukkaiden lähtemisestä vaeltamaan kohti etelää.²⁴¹ Koska sekä vilja- että rahavarastot olivat lähes tyhjiä, viljaa oli pakko tuottaa ulkomailta velkarahalla. Finanssitoimituskunnan johtaja eli valtiovarainministeri Johan Vilhelm Snellman onnistuikin neuvottelemaan 5,4 miljoonan markan lainan saksalaiselta pankkiiriliikkeeltä.²⁴²

Snellmanin mukaan valtiolla ei ollut varaa vastikkeettomaan apuun. Työttömät oli työllistettävä ruokaa vastaan tekemään käsityötuotteita vientiä varten. Samalla työ sitoisi ihmiset paikoilleen ja ehkäisisi sekä kerjuulle lähdön että passivoitumisen. Snellman perään kuulutti kaikilta solidaarisuutta: jokaisen oli tingittävä elintasostaan, liikemiesten suunnattava tuotteita vientiin ja tuotava viljaa ja talollisten pidettävä palkollisensa.²⁴³ Snellmanin vaatimus oli monelle talolliselle mahdoton toteutettava köyhyyden yhä syvetessä.²⁴⁴

Snellmanin suunnittelemat hätäaputoimet eivät sujuneet parhaalla mahdollisella tavalla. Vilja osoittautui oletettua kalliimmaksi, koska kato oli kohdannut isoja alueita myös Ruotsissa ja Venäjällä, puutavaran ja tervan vienti oli kannattamatonta alhaisten hintojen vuoksi ja liikemiehet pitivät viljakauppaa huonotuottoisena ja riskialttiina, eivätkä tuottaneet sitä ulkomailta niin innokkaasti kuin Snellman oli toivonut.²⁴⁵ Myös viljan kuljetus hätäalueille osoittautui ongelmalliseksi. Hallituksen vielä neuvotellessa lainasta varakkaat yksityiset jo solmivat viljakauppoja, minkä vuoksi valtion viljatoimitusten alkaessa oli höyrylaivoista kova pula. Toimituksia viivästyttivät myös kovat länsituulet, jotka estivät vuorokausiksi laivojen kulun Pietarista Saimaan vesistöön. Suurin hidaste ja suoranainen este kuljetuksille oli kuitenkin aikaisin tullut talvi. Jäiden vuoksi kaikki viljalähetykset eivät päässeet määränpäähänsä.²⁴⁶

²⁴⁰ Turpeinen 1991, 53.

²⁴¹ Turpeinen 1986, 145.

²⁴² Turpeinen 1991, 54–55.

²⁴³ Turpeinen 1991, 50–54.

²⁴⁴ Esim. Tapio 48/30.11.1867 Oulusta. Iisalmen itänurkalta; Turpeinen 1991, 55.

²⁴⁵ Turpeinen 1991, 54–55.

²⁴⁶ Turpeinen 1986, 158–160; Turpeinen 1991, 54–55.

Kuvernööri Alfthan oli jo kesällä kirjoittanut Snellmanille Oulun läänin huononevasta taloustilanteesta, muun muassa viidensadan tilan joutumisesta pakkohuutokaupattavaksi. Huonoa satoa pidettiin jo tuolloin varmana, mutta katoa ei vielä osattu odottaa. Alfthanin ehdotuksesta pidettiin syyskuussa Oulussa lääninkokous, johon kutsuttiin jokaisesta kunnasta edustaja. Tuolloin kato oli jo tosiasia. Kokous keskittyi tilanteen kartoittamisen ohella etsimään keinoja kurjasta talous- ja viljatilanteesta selviämiseen, köyhäinhoidon järjestämiseen ja kerjuun rajoittamiseen. Kokouksen päätöksellä Oulun lääniin perustettiin köyhille ruokapalkalla toimivia työhuoneita.²⁴⁷ Päätöksen noudattaminen osoittautui Sotkamolle kohtalokkaaksi.

Huolimatta ankeista ajoista tyyfus ei vaatinut ainuttakaan sotkamolaista kuolonuhria koko vuonna, sen sijaan iso- ja tuhkarokkoon menehtyi yhteensä yli 120 sotkamolaista. Tuhkarokko tappoi lähinnä aikuisia ja isorokko lapsia.²⁴⁸ Maaliskuussa kuulutettiin tuomaan rokottamattomat lapset rokotettavaksi isorokkoa vastaan.²⁴⁹ Vuonna 1866 rokotuksen saikin yli 200 sotkamolaislasta.²⁵⁰ Valtiovalta mielsi rokotuksen niin tärkeäksi, että rokotuksen saaminen merkittiin rippikirjaan. Kaikkia lapsia ei kuitenkaan syystä tai toisesta tuotu rokotettavaksi.²⁵¹ Esimerkiksi lukkari Hindikka menetti maaliskuussa kaksi lastaan isorokolle.²⁵²

Rokkotautien riehussa pahimmillaan Kajaanin kihlakuntaan saatiin vihdoinkin uusi piirilääkäri, kun helmikuussa virkaan nimitettiin 35-vuotias Axel Procope,²⁵³ josta tuli alueella hyvin pidetty sekä lääkärinä että ihmisenä.²⁵⁴ Siihen asti virkaa oli hoitanut ilmeisen tunnollisesti menehtyneen piirilääkäri Pippingsköldin apulaiseksi nimitetty Kajaanin apteekkarin poika Karl Malmberg.²⁵⁵

Rokkokuolemat ajoittuivat pääosin alkuvuoteen, mikä selittää alkuvuoden loppuvuotta huomattavasti suuremman kokonaiskuolleisuuden (taulukko 5). Vuoden jälkimmäisen puoliskon kuolleisuus onkin huomattavan alhainen. Aiempien vuosien tapaan valtaosa kuolleista oli lapsia tai ikääntyneitä.

²⁴⁷ Turpeinen 1991, 57–58.

²⁴⁸ OMA SSA II Df:2 Tilasto- ja väkilukutaulukot 1855–1948.

²⁴⁹ OMA SSA II Ef:4 Viranomaisten ja yksityisten kuulutukset 1867.

²⁵⁰ OMA SSA II Df:2 Tilasto- ja väkilukutaulukot 1855–1948.

²⁵¹ OMA SSA I Aa Talollisten rippikirjat 1856–1865.

²⁵² OMA SSA I F Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1867.

²⁵³ Turpeinen 1986, 185.

²⁵⁴ Ahonen 1961, 293.

²⁵⁵ Ahonen 1961, 117.

TAULUKKO 5. Kuolleiden ja syntyneiden lukumäärät 1867 neljännesvuosittain²⁵⁶

Vuosi- neljännes	Alle 10 v	10–24 v	25–49 v	50 v tai yli	Kuolleet yhteensä	Syntyneet
1.	67	15	17	22	121	35
2.	28	1	8	9	46	36
3.	7	2	1	3	13	58
4.	5	0	5	6	16	65
Yhteensä	107	18	31	40	196	194

Päinvastoin kuin vuonna 1866 kuolleisuus laski ja syntyvyys nousi vuoden edetessä. Vielä vuoden ensimmäisellä puoliskolla kuolleisuus oli syntyvyyttä suurempaa, mutta vuoden loppupuolen asetelmat olivat päinvastaiset. Syntyneiden ja kuolleiden vuoden kokonaislukumäärät olivat lähes yhtä suuria, kuitenkin niukasti kuolleiden hyväksi.²⁵⁷

Avioliittoja solmittiin enemmän kuin kahtena edellisenä vuonna, yhteensä viisikymmentäyksi. Ensikertalaisia pareista oli neljäkymmentäyksi, kuusi miesleskeä avioitui naimattoman naisen kanssa ja kolme naispuolista leskeä naimattoman miehen kanssa ja yksi avioliitto solmittiin kahden lesken välillä. Vaikka avioliittoja solmittiin enemmän kuin kahtena edellisenä vuonna, ei niiden määrä ollut poikkeuksellisen suuri, vaan pikemminkin kahden edellisen vuoden avioitumisluvut tavanomaista pienempiä. Vuosina 1860–1865 avioliittoja solmittiin vuosittain keskimäärin 49 kappaletta.²⁵⁸

Leskien solmimien avioliittojen syyt olivat yleensä hyvin käytännöllisiä. Elämä oli rakentunut perinteisten sukupuoliroolien varaan, minkä vuoksi talossa piti olla sekä emäntä että isäntä. Tosin naiset tarttuivat tarvittaessa myös miesten vastuulla oleviin töihin, mutta miehet karttoivat naisten töitä, eivätkä välttämättä edes osanneet niitä.²⁵⁹ Luultavasti tärkein syy kuitenkin oli, etenkin naisilla, pyrkimys turvata taloudellinen toimeentulo.

4.2 Pitkäaikainen kirkkoherra kuolee

Kuhmoon oli kaivattu apua emäseurakunnasta Sotkamosta jo joulun 1866 alla pitäjänapulaisen sairastuttua. Joulukirkko jäi kuitenkin Kuhmossa pitämättä,

²⁵⁶ OMA SSA II Df:2 Tilasto- ja väkilukutaulukot 1867, yhteenveto.

²⁵⁷ OMA SSA II Df:2 Tilasto- ja väkilukutaulukot 1866–1867.

²⁵⁸ OMA SSA II Df:2 Tilasto- ja väkilukutaulukot 1860–1867.

²⁵⁹ Esim. Jutikkala 1994b, 80.

koska pyydettyä apua saatiin vasta seuraavan vuoden loppiaisena.²⁶⁰ Kuhmon kastettujen luettelosta selviää Sotkamon kappalaisen Petterssonin saapuneen paikkakunnalle vasta tammikuun viidentenä, jolloin hän on kastanut Kuhmon pitäjänapulaisen Elise-tyttären. Tammikuun kuudentena eli loppiaisena Pettersson kasto i viisi muuta kuhmolaislasta.²⁶¹

Helmikuun alussa Pettersson vapautui Kuhmon auttamisesta, koska kirkkoherra Ståhlberg kuoli keuhkotautiin helmikuun ensimmäisenä päivänä,²⁶² mikä tarkoitti Kuhmon itsenäisen seurakunnan syntyä. Petterssonin työtaakka ei kuitenkaan keventynyt vaan pikemminkin kasvoi. Hänet määrättiin hoitamaan Sotkamon kirkkoherran työt oman virkansa ohella uuden kirkkoherran valintaan asti.²⁶³ Ståhlbergin kuoleman myötä Pettersson ei ainoastaan menettänyt työtoveriaan, vaan esimiehen, joka lääninrovastina oli kyennyt määräämään alueensa pappeja avuksi Sotkamoon. Kuitenkin aiempien vuosien tavoin myös muut alueen papit kastoivat sotkamolaislapsia, kahden edellisen vuoden tavoin Kajaanin kappalainen Salenius eniten. Muiden kuin Petterssonin ja helmikuun alussa kuolleen Ståhlbergin kastamien lasten lukumäärä jäi alle kahdenkymmenen.²⁶⁴

Lääninrovastin virkaa määrättiin hoitamaan Paltamon kirkkoherra A. Andelin.²⁶⁵ Elokuussa alkoivat hänen valvonnassaan Sotkamon kirkkoherranvirkaan pyrkivien vaalisaarnat. Kirkkoherraksi mielivät Lumijoen kappalainen, Suomussalmen väliaikainen saarnaaja ja Vihannin kappalainen.²⁶⁶ Vaalit voitti selvällä äänenemmistöllä Vihannin kappalainen Reinhold Helander.²⁶⁷ Myös kirkkoherranvaalissa kaikkien muiden vaalien tapaan äänimäärä oli kytköksissä varallisuuteen.

Edesmenneen kirkkoherran kahdelle tyttäreille myönnettiin kaksi armovuotta.²⁶⁸ Käytännössä armovuodet tarkoittivat, että Ståhlbergin tyttäret saivat jäädä asumaan armovuosien ajaksi pappilaan kirkkoherralla kuuluvan palkan turvin. Armovuosien saajat maksoivat itse ylimääräisen papin eli

²⁶⁰ PT 3/16.1.1867 Kuhmosta.

²⁶¹ OMA KSA I C Syntyneiden ja kastettujen luettelo 1867.

²⁶² OMA SSA I F Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1867.

²⁶³ OWS 7/16.2.1867. Kuopion hippakunnan Sanomia.

²⁶⁴ OMA SSA I C Syntyneiden ja kastettujen luettelo 1867.

²⁶⁵ OWS 8/23.2.1867. Kuopion hippakunnan sanomia.

²⁶⁶ Tapio 20/18.5.1867. Hippakunnan sanomia Kuopiosta.

²⁶⁷ Tapio 41/ 12.10.1867. Hippakunnan sanomia Kuopiosta.

²⁶⁸ FAT 232/5.10.1867. Officiela Afdelningen; Tähti 41/8.10.1867. Hippakuntain-sanomia.

armovuoden saarnaajan palkka.²⁶⁹ Sotkamoon ei palkattu ylimääräistä pappia, vaikka jälkikäteen arvioiden tarve oli ilmeinen.

Sotkamon kirkkoherran poistuttua virastaan Kuhmossa oli sen kirkkoherrakunnan perustamissopimuksen mukaisesti ajankohtaista valita ensimmäinen oma kirkkoherra. Virkaan valittiin ainoana hakijana Kuhmon pitäjänapulainen Johnsson.²⁷⁰ Johnsson ei kuitenkaan ottanut virkaa vastaan, koska oli siirtymässä muihin tehtäviin.²⁷¹ Hän kuitenkin jatkoi toistaiseksi pitäjänapulaisena. Väliaikaiseksi kirkkoherraksi määrättiin Nils August Berghäll. Vakituista kirkkoherraa kuhmolaiset saivat odottaa aina seuraavalle vuosikymmenelle asti.²⁷²

Kirkkoherra ei ollut ainut Sotkamossa vuoden aikana valittava seurakunnan työntekijä. Heinäkuussa 1866 suntioksi valittu Olli Klemettinen ei toiminut virassa pitkäaikaisesti. Todennäköisesti Ståhlbergin tammikuulle kuuluttama suntion valintakokous pidettiin ja suntioksi nimitettiin Henrik Komulainen, ainakin hänet mainitaan suntiona helmikuussa 1867 päivätyssä kirkon omaisuuden katselmuspöytäkirjassa.²⁷³ Jo huhtikuussa Pettersson kuulutti suntion valinnan tapahtuvan samassa kuussa sekä ehdokkaiden että muutamien pitäjänmiesten vaatimuksesta vaaleilla,²⁷⁴ mikä tarkoittaa tammikuussa tapahtuneen suntion valitsemisen tapahtuneen muulla tavoin kuin vaalilla. Luultavasti Komulainen oli alun perinkin nimitetty vain väliaikaiseksi suntioksi. Ilmeisesti suntionvaalit voitti joulukuussa 1827 syntynyt Anders Gustaf Korhonen. Tätä oletusta tukee se, että Wilmin tietojen mukaan 1827 syntynyt nuasjärveläisen Antti Korhonen toimi 1800-luvun loppupuolella pitkäaikaisena suntiona²⁷⁵ ja myös kastettujen luettelon tieto ”kyrkoväktare” Anders Korhoselle syntyneestä tyttärestä 30.3.1868.²⁷⁶

Myös kunnallishallinnossa elettiin henkilömuutosten aikaa. Jaakko Asp ilmoitti helmikuussa luopuvansa välittömästi tehtävistään. Uuden kuntaesimiehen valitsemiseksi tarvittiin useita kokouksia. Vasta lokakuun 19. päivänä pidetty vaalikokous tuotti tulosta ja marraskuussa saarnatuolista luettiin

²⁶⁹ Mustakallio 2009, 144.

²⁷⁰ Tapio 45/18.5.1867. Hippakunnan sanomia Kuopiosta.

²⁷¹ Wilmi 2003, 165; Mustakallio 2009, 59.

²⁷² Wilmi 2003, 165.

²⁷³ OMA SSA III Cc:2 Kirkon omaisuuden katselmuspöytäkirja 19.2.1867.

²⁷⁴ OMA SSA Ef:4 Viranomaisten ja yksityisten kuulutuksia 1867.

²⁷⁵ Wilmi 1997, 547.

²⁷⁶ OMA SSA I C Syntyneiden ja kastettujen luettelo 1867.

kunnallislautakunnan esimiehen Juho Korhosen laatimia kuulutuksia.²⁷⁷

Heikkisen mukaan Korhonen valittiin virkaan vasta 1870-luvulla,²⁷⁸ mikä käsitys saattaa johtua siitä, että Heikkinen on käyttänyt lähteinään kuntakokouksen pöytäkirjoja, joita ei ole säilynyt 1860-luvun loppupuolelta. Mahdollisesti Korhonen oli halukas virkaan jo edellisvuonna, ainakin Pohjan-tähden maakuntakirjeen kuvaus ”myöskin oli tarjona yksi oman pitäjän miehistä – jota seurakunnan yhteinen kansa suosivat”²⁷⁹ sopii häneen sen perusteella, että hän toimi virassa aina kuolemaansa vuoteen 1883 asti.²⁸⁰

Tilikauden 1866–1867 merkittävin tulonlähde oli kytöksissä kuoleman kanssa. Multarahoja kertyi moninkertainen määrä kahteen aiempaan vuoteen verrattuna, lähes 41 markkaa (taulukko 6). Aiemmista tilikirjoista poiketen menoja ei ole eritelty jokavuotisiin ja satunnaisiin. Suurin erillinen menoerä oli Henrik Komulaiselle maksettu 24 markan palkka. Sen sijaan Tervoselle ei tilikirjan mukaan ole maksettu lainkaan kirkkoväärtille kuuluvaa rahapalkkaa. Tilikirjan laatijana kuitenkin lukee kirkkoväärti Thomas Tervonen.²⁸¹ Mahdollisesti Komulainen oli palkattu väliaikaiseksi suntioksi poikkeuksellisin ehdoin. Se ei kuitenkaan selitä sitä, ettei Tervosen palkasta ole merkintää. Seurakunnassa on saatettu tehdä poikkeuksellisia järjestelyjä, joista ei ole jäänyt jälkipolville merkintää.

TAULUKKO 6. Kirkkokassan tulot ja menot 1.5.1866–30.4.1867²⁸²

TULOT	MÄÄRÄ
Edelliseltä kaudelta	38 mk 59 p
Multarahat	40 mk 67 p
Kolehti	3 mk 22 p
Lahjoitukset	5 p
Yhteensä	82 mk 53 p
MENOT	
	82 mk 10 p
KASSAN JÄÄNNÖSSUMMA	43 p

Kahden aiemman tilikauden tapaan seurakunnan tulot olivat riittämättömät kattamaan menoja ja sen vuoksi jouduttiin käyttämään lähes kaikki säästöissä ollut

²⁷⁷ OMA SSA II Ef:4 Viranomaisten ja yksityisten kuulutukset 1867.

²⁷⁸ Heikkinen 1986, 133.

²⁷⁹ PT 8/19.9.1866 Sotkamosta.

²⁸⁰ Heikkinen 1986, 133.

²⁸¹ OMA SSA III Ga:5 Tilikirja 1866–1867.

²⁸² OMA SSA III Ga:5 Tilikirja 1866–1867, yhteenveto.

raha. Sotkamon seurakunta siirtyi seuraavalle tilikaudelle vaivaisten 43 pennin säästöjen turvin.

5 Vuosi 1868 – kurjuus jatkuu

5.1 Kylmästä talvesta lämpimään kesään

Edellisen talven tavoin myös talvi 1867–68 oli kylmä ja luminen. Tuuli lisäsi pakkasen purevuutta ja tuiskutti talvitiet umpeen. Monin paikoin ei päästy liikkumaan päiväkausiin. Lumen lämmöneristyskyky ei riittänyt pitämään asuntoja lämpiminä tuulen ja pakkasen ahdistellessa.²⁸³ Kerjäläistulvia kylmä sää ei sen sijaan hillinnyt.

Talollisilla oli jatkuvasti oman paikkakunnan vähäosaisia elätettävinaan ruotulaisina tai kylänkiertäjinä. Nälkävuosina oman paikkakunnan elätettävien lisäksi ilmaantui myös muualta tulleita kerjäläisiä. Kerjäläisten suuren määrän vuoksi muotoutui niin sanottu yö ja talo -järjestelmä. Yöpaikan saaneiden kerjäläisten piti heti seuraavana päivänä jatkaa matkaa. Heikkokuntoisimmat kyyditettiin hevosella seuraavaan taloon.²⁸⁴ Pirkanmaalla olevan Kangasalan Liuksialan kartanon isäntä Agathon Meurman kertoo muistelmissaan kartanossaan parhaimmillaan ruokitun jopa 140 kerjäläistä päivässä. Ruoka oli surkeaa, mutta parempaa kuin ei mitään, minkä vuoksi moni kerjäläinen yritti päästä syömään myös seuraavana päivänä. Sitä ei kuitenkaan hyväksytty, vaan kerjäläisten odotettiin jatkavan matkaa.²⁸⁵

Omat köyhät pyrittiin edelleen hoitamaan vieraspaikkalaisista kerjäläisistä huolimatta, mutta kerjäläisten kasvaneen määrän vuoksi vastikkeeksi ruuasta ei enää riittänyt pienet askareet tai uusimmat kuulumiset muista taloista. Sotkamo, kuten muutkin nälkävuosien korkean kuolleisuuden kunnat, keskitti köyhimmmät asukkaansa köyhäintaloihin.²⁸⁶ Luvussa 5.2 käsittelin lähes yksinomaan Sotkamon kohtalokkaita köyhäintaloja.

Sotkamossa köyhiä mökkiläisiä kannustettiin elättämään itsensä potaskan teolla. Valmiista potaskasta maksettiin kolme markkaan leiviskältä. Mökkiläisten toimintakyvyn rajoitukset huomioitiin myös: pelkästä tuhkasta sai 15 penniä

²⁸³ Turpeinen 1986, 106–108.

²⁸⁴ Häkkinen 1991a, 153–154.

²⁸⁵ Meurman 1909, 121.

²⁸⁶ Häkkinen 1994, 75–76.

kapalta, huonolaatuisesta vain 12 penniä.²⁸⁷ Potaskaa, jota tarvittiin lasin ja saippuan valmistukseen, valmistettiin liottamalla koivuntuhkaa lipeäksi. Sen jälkeen lipeä piti vielä keittää kiinteäksi.²⁸⁸ Potaskan teko vaati paljon aikaa ja puuta, joihin nähden korvaus oli suhteellisen pieni. Kuulutuksista ei selviä, hankkiko kunta puut vai oliko mökkiläisen itse hankittava ne. Mikäli jälkimmäinen vaihtoehto pitää paikkansa, olivat puut todennäköisesti otettu luvatta yksityis- tai kruununmetsistä.

Ankarasta talvesta huolimatta kevät saapui aikaisin. Ohran kylvöön ja perunan istutukseen päästiin jopa tavallista aikaisemmin.²⁸⁹ Kylvöä haittasi huutava pula viljan siemenistä.²⁹⁰ Kesä oli lämmin ja vähäsateinen, minkä vuoksi vilja saatiin korjattua hyvissä ajoin ennen syyshalloja, jotka saapuivat vasta syyskuun lopulla.²⁹¹ Sotkamossa, kuten lähes koko maassa, saatiin vihdoinkin kauan odotettu onnistunut sato. Tosin sekä ruis- että ohrasato jäivät Sotkamossa keskimääräistä pienemmäksi, mutta vilja oli tavanomaista painavampaa. Myös nauris- ja perunasato onnistuivat, mutta heinäsato jäi jälleen alle keskitason. Toisaalta karjakanta oli aiempia vuosia pienempi ja edellisvuoden heinäsadosta oli vielä lähiseuduilla varastoja jäljellä.²⁹²

Ihmiset olivat ehtineet velkaantua monen huonon vuoden jälkeen, eikä yksi onnistunut sato vielä riittänyt talouden vakauttamiseen. Iisalmelaisen kirjoittajan sanat kuvastanevat monen talollisen tuntoja:

Ehkä nyt, kellä kylvöjä oli, tuli hyvä vuosi niin ei sentähden ole suuria kerskaamisia, sillä useimmat elot ja elävät ovat jo aikoja olleet Wallesmannin kirjoissa, joko ruunun eli yksityisten weloista; niiden suorittamiseksi menee monelta tyyni vuoden tulokset ja hyvä waan jos piisaisivat ja silloin on taas syöminen saamisesta, sekä siemen toisen takana.²⁹³

Vaikka katojen sarja katkesi, oli vuosi kuolleisuustilastojen valossa äärimmäisen synkkä koko maassa. Kainuussa kuoli vuonna 1868 joka kymmenes asukas, mutta sotkamolaisista kuoli noin joka viides,²⁹⁴ mikä tarkoitti yli 1200 kuollutta. Sotkamon suuren kuolleisuuden yhtenä taustatekijänä oli siemenviljan suuri puute. Muutama sotkamolaisisäntä lähti kevättalvella paikkaamaan puutetta

²⁸⁷ OMA SSA II Ef:4 Viranomaisten ja yksityisten kuulutukset 1866–1868.

²⁸⁸ Paulaharju 1958, 167.

²⁸⁹ Turpeinen 1986, 108–109.

²⁹⁰ Turpeinen 1991, 61.

²⁹¹ Turpeinen 1986, 110.

²⁹² SWL 132/3.11.1868. Wirallinen osasto.

²⁹³ Tapio 36/5.9.1968. Kotomaa Iisalmen itänurkalta.

²⁹⁴ Turpeinen 1985, 73.

hakemalla siementä Kuopiosta asti. Kotimatalla osa heistä sairastui tyyfukseen ja yksi sairastuneista kuoli ehtimättä kotiin asti. Pyrkiessään mahdollistamaan seuraavan kylvön sotkamolaisisännät tietämättään auttoivat myös kuolemaa kylvössään.²⁹⁵ Tyyfus oli riehunut Sotkamossa jo 1866, mutta jättänyt sen rauhaan vuonna 1867, joten kyse oli uudesta epidemiasta.

Kuolemansyytaulukon mukaan vuoden aikana kuoli tyyfukseen yli 450 sotkamolaista, valtaosa heistä kevättalvella eli vuoden toisella neljänneksellä. Synkin kuukausi tyyfuskuolemien, ja kuolleisuuden suhteen muutenkin, oli toukokuu. Silloin kuoli kaikkiaan 414 sotkamolaista, heistä 170 tyyfukseen. Myös muut kulkutaudit menestyivät tavallista paremmin, esimerkiksi punatautiin menehtyi vuoden aikana yli 260 sotkamolaista. Lähes 70 % kuolemista ajoittui vuoden toiselle neljännekselle (taulukko 7).

TAULUKKO 4. Kuolleiden ja syntyneiden lukumäärät 1868 neljännesvuosittain²⁹⁶

Vuosi-neljännes	Alle 10 v	10–24 v	25–49 v	50 v tai yli	Kuolleet yhteensä	Syntyneet
1.	120	8	40	55	223	87
2.	304	185	215	134	838	56
3.	33	19	32	28	112	31
4.	24	10	29	11	74	17
Yhteensä	481	222	316	228	1247	191

Tautia ei ilmoitettu on merkitty 121 pikkulapsen ”kuolinsyyksi”. Todennäköisesti suurin osa heistä menehtyi kulkutauteihin. Kulkutaudit harvensivat tehokkaasti myös 50 vuotta täyttäneiden ikäryhmää, minkä vuoksi vain kahdeksan heistä kuoli vanhuuden heikkouteen.²⁹⁷

Kesän kääntyessä syksyyn kuolleisuus laski, mutta säilyi edelleen tavanomaista korkeampana. Iän suhteen kuolema oli aiempia vuosia tasapuolisempi, etenkin loppuvuodesta. Yli 40 prosenttia vuoden aikana kuolleista sijoittui ikähaarukkaan 10–49 vuotta, vuoden viimeisellä neljänneksellä yli 50 prosenttia.²⁹⁸ Työikäisen kuolema oli suuri taloudellinen menetys yhteisölle, sen lisäksi sairastaminen kuormitti yhteisöä ja perhettä myös fyysisesti ja henkisesti.

²⁹⁵ Turpeinen 1986, 192–193.

²⁹⁶ OMA SSA II Df:2 Tilasto- ja väkilukutaulukot 1868, yhteenveto.

²⁹⁷ OMA SSA II Df:2 Tilasto- ja väkilukutaulukot 1868

²⁹⁸ OMA SSA II Df:2 Tilasto- ja väkilukutaulukot 1868.

Kuhmolainen Paavo Pulkkinen kertoo sairastuneiden suuresta määrästä ja omakohtaisesta kokemastaan sairastamisen pitkäkkisyydestä seuraavasti:

Kevät-talvella rupesi kuumetauti raivoamaan. Ei ollut sitä huonetta, jossa ei ollut sairaita. Joukottain kuoli ihmisiä, ja ruumiita vedettiin kuin halkokuormia ilman saattoväkeä. Se oli surkeata näytelmää. Minäkin sairastin Jyristä Jaakonpäivään asti, 2 kuukautta tästä maailmasta tietämättä.²⁹⁹

Poikkeuksellisesti kuolemansyytaulukoon on merkitty kahdenkymmenen yhden nääntyneen nälkään ja kolmen paleltuneen kuoliaaksi.³⁰⁰ Tosin piirilääkäri Procopen mukaan papiston, mikä Sotkamossa käytännössä tarkoitti Petterssonia, antama tieto nälkäkuolemista oli väärä, koska yksistään köyhäin- ja sairasmajoissa, joista enemmän seuraavassa luvussa, oli kuollut noin seitsemäsataa henkeä nälkään.³⁰¹ Luultavasti Procopen arvio nälkään kuolleiden määrästä on liioiteltu ja papiston eli Petterssonin ilmoittama määrä liian vähäinen. Pettersson tuskin kuitenkaan pyrki tietoisesti kaunistelemaan tilastoja, vaan kirjasi kuolinsyyt oman lääketieteellisen tietämyksensä ja paikalla olleiden kertoman mukaisesti.

Päivän valon näki 191 uutta sotkamolaista, mikä on yllättävän paljon nälän ja tautien koettelemassa kunnassa. Alkuvuoden syntyvyys oli huomattavasti suurempaa kuin loppuvuoden.³⁰² Kevättalven suuri kuolleisuus ja sairastavuus näkyvät syntyvyystilastoissa vasta loppuvuoden puolella. Olosuhteet heikensivät naisten hedelmällisyyttä, vaikeuttivat sekä raskaaksi tuloa että raskauden kantamista loppuun saakka. Lisäksi kuolleiden naisten joukkoon todennäköisesti lukeutuu myös raskaana olevia.

Synnytykseen kuolleiksi on merkitty viisi äitiä eli yhtä paljon kuin vuonna 1866, mikä lukumäärä on hieman tavallista korkeampi, mutta ei huomattavan korkea. Sen sijaan kuolleina syntyneiden määrä on poikkeuksellisen alhainen, vain kaksi.³⁰³ Ehkä kaikkia kuolleina syntyneitä ei poikkeuksellisten olosuhteiden vallitessa ilmoitettu kirkonkirjoihin. Peräti yksitoista lasta syntyi avioliiton ulkopuolelle. Aviottoman lapsen saaneet naiset kuuluivat yhteiskunnan alimpaan luokkaan,³⁰⁴ mikä antaa aihetta olettaa heidän mahdollisesti joutuneen hädänalaisen asemansa vuoksi hyväksikäytetyiksi. Aviottomien lapsien aiempaa

²⁹⁹ Pulkkinen 1913, 54.

³⁰⁰ OMA SSA II Df:2 Tilasto- ja väkilukutaulukot 1868.

³⁰¹ Turpeinen 1986, 197.

³⁰² OMA SSA I C Syntyneiden ja kastettujen luettelo 1868.

³⁰³ OMA SSA II Df:2 Tilasto- ja väkilukutaulukot 1860–1868.

³⁰⁴ OMA SSA I C Syntyneiden ja kastettujen luettelo 1868.

suuremman määrän taustatekijänä voi myös olla avioitumisen hankaluus aikana, jolloin hengissä pysyminenkin oli suuri haaste.

Korkea kuolleisuus ei heijastunut merkittävästi solmittujen avioliittojen lukumäärään vuositason tasolla, mutta avioitumisen ajankohdat korreloivat kuolleisuuden kanssa. Huhti- ja toukokuussa kuolleisuuden ollessa korkeimmillaan ei solmittu ainuttakaan avioliittoa. Kevään alhaisista avioitumisluvuista huolimatta vuoden aikana avioituneiden lukumäärä nousi yli kolmenkymmenen. Kaksikymmentä pareista oli ensikertalaisia, yhdeksässä tapauksessa avioitui miesleski ja naimaton nainen, kaksi naisleskeä avioitui naimattoman miehen kanssa ja kahden parin kohdalla molemmat osapuolet olivat leskiä.³⁰⁵

5.2 Köyhäinmajojen suuri kuolleisuus

Köyhäinmajojen eli työhuoneiden tarkoitus oli taata köyhille ruokaa ja samalla teettää asukkailla käsitöitä Snellmanin mallin mukaisesti. Käytännössä köyhäintalot muodostuivat kuolemanloukuiksi. Kulkutaudit levisivät ihmisestä toiseen ahtaiden olojen ja puutteellisen hygienian luomissa otollisissa olosuhteissa.³⁰⁶ Myös Sotkamoon perustettiin lääninkokouksen päätöksen mukaisesti työhuoneita, joiden asukkaat valmistivat käsityötuotteita heille ostetuista raaka-aineista huutokaupassa myytäväksi. Sotkamon kunnallislautakunnan esimies joutui toistuvasti kehottamaan maksamaan ”köyhäin apulahjoilla tehdyistä kaluista” tehdyt huudot.³⁰⁷ Huutokauppatilanteessa ei vielä tarvinnut reaalisesti maksaa, minkä vuoksi huutaminen saattoi tuntua sillä hetkellä kukkarolle sopivammalta kuin myöhemmin. Mahdollisesti kyse oli myös oman arvonannon nostamisesta muiden silmissä tai sosiaalisesta paineesta osallistua köyhäinhoitoon.

Köyhien tekemien käsitöiden menekki ei ollut missään päin Suomea kehuttava, kuten Meurmanin kuvauksesta ilmenee:

Ostettiin pellavia ja kehrutettiin niitä - - Niitä valmistivat satoja kyynäriä huonoimmat kutojat. Pahanpäiväisiltä ne näyttivät - - Töintuskin ne saatiin kaupaksi. Mutta ei niiden sittenkään käynyt niin kuin miesten töiden. Parista tuhannesta lapionvarresta ei kelvannut ainoakaan.³⁰⁸

³⁰⁵ OMA SSA II Df:2 Tilasto- ja väkilukutaulukot 1868.

³⁰⁶ Turpeinen 1985, 73; 1986, 185.

³⁰⁷ OMA SSA II Ef:4 Viranomaisten ja yksityisten kuulutukset 1866–1868.

³⁰⁸ Meurman 1909, 121.

Jo maaliskuussa Pettersson kiinnitti huomionsa helmikuussa perustettujen viiden köyhäintalon korkeaan kuolleisuuteen ja kirjoitti siitä piirilääkäri Procopelle. Maaliskuun lopulla piirilääkäri kävi itse tutustumassa Sotkamon köyhäintaloihin, kahteen niistä perusteellisemmin ja muihin yleisluontoisemmin. Käyntinsä jälkeen hän raportoi lääninhallitukselle sairastavuuden olevan vähäistä Sotkamossa. Sitä esiintyi ainoastaan köyhäintaloissa, mutta syynä ei ollut Procopen tautiepidemiat vaan ala-arvoinen ja riittämätön ruoka. Piirilääkäri uskoi vakaasti sairastavuuden vähentyvän parempilaatuisen ja riittävän ravinnon turvin. Procopen arvostelu kohdistui myös majoitustilojen ahtauteen ja epähygieenisyyteen.³⁰⁹

Kuvernööri Alfthan ei ilmeisesti ollut vakuuttunut piirilääkärin raportin tietojen oikeellisuudesta ja määräsi Procopen tarkastamaan kaikki Sotkamon viisi köyhäintaloa yhdessä kruununvouti C.W. Essenin kanssa. Ensimmäinen vierailukohde 8.4 oli Yli-Sotkamon Komulan talo, jossa asusti 150 henkeä. Asuintiloina olivat sauna, pirttihuone ja kaksi kamaria. Pirttiä käytettiin päivittäin myös leivontaan. Osa asukeista oli kerjäämässä ja paikalla oli vain 128 ihmistä, joista peräti 96 oli alle 10-vuotiaita lapsia. Talon 35 sairaasta lapset muodostivat 30 hengen enemmistön. Procopen mukaan sairailia oli ripulia ja ”vesitautia”. Sairaat makasivat paljaalla lattialla vähäisten vaatteidensa päällä. Olkia ei voitu antaa makuualustaksi, koska ne tarvittiin leipään. Talossa oli kuollut vajaassa kahdessa kuukaudessa 55 ihmistä. Ja kaksi sairaista kuoli pian käynnin jälkeen.³¹⁰

Seuraavana päivänä tarkastus suuntautui Tipasojalle. Heiskalan talon 115 asukasta, joista lapsia oli 75, oli kaikki sijoitettu yhteen suureen pirttihuoneeseen sairaat mukaan lukien. Samassa tilassa leivottiin myös päivittäinen olkileipä. Myös täällä esiintyi ripulia ja ”vesitautia”, jonka oikeampi nimi oli Procopen mukaan nälästä aiheutuva pöhöttyminen. Kolmannessa tarkastuskohteessa eivät olosuhteet olleet sen paremmat kuin edellisissäkään. Ala-Sotkamon Tuomiperällä asusti ahtaissa tiloissa 116 henkeä, joista peräti 100 oli sairaana. Myös heitä vaivasi ripuli ja nälkäpöhö. Piirilääkärin maaliskuisen käynnin, josta oli kulunut vain 10 päivää, jälkeen talossa oli kuollut 16 henkeä. Kaikkiaan talossa oli menehtynyt sen perustamisesta alkaen 52 henkeä.³¹¹

³⁰⁹ Turpeinen 1986, 186.

³¹⁰ Turpeinen 1986, 188–189.

³¹¹ Turpeinen 1986, 189.

Nuasjärven Määttälän köyhäintalossa asiat olivat sikäli paremmin kuin muissa taloissa, että sairaana oli vain 30 asukasta ja piirilääkärin aikaisemman käynnin jälkeen oli asukkaista kuollut vain viisi, minkä jälkeen kokonaiskuolleisuus oli ”vain” 23 henkeä. Proopen diagnoosi oli täälläkin ripuli ja nälkähöyry. Tarkastusajankohtana talon asukkaista oli paikalla 120, loput 15 olivat kerjuureissulla.³¹² Köyhäintalojen asukkaiden kerjuureissut edesauttoivat kulkutautien leviämistä talojen ulkopuolelle.

Viimeisessä tarkastuskohteessa Jormaskylän Tuhkalan köyhäintalossa oli 120 asukasta, joista lapsia oli 74. Parhaimmillaan talossa oli asunut jopa 140 köyhää. Tarkastushetkellä sairaita oli 42. Tuhkalan talon kokonaiskuolleisuus oli kuitenkin jäänyt vain 30 henkeen.³¹³ Käyntinsä yhteydessä Procope huomasi talon omistajan ja tämän sisaren sairastavan tyypistä. Muissa köyhäintaloissa hän ei ollut havainnut muita tyypistätapauksia.³¹⁴

Kaikkiaan taloissa oli kuollut 210 henkeä niiden vajaan kahden kuukauden toiminta-aikana. Kaksi kolmasosa uhreista oli alle 10-vuotiaita lapsia. Procope piti kaikkien kuolinsyynä nälkää.³¹⁵ Taloissa tarjottiin kahdesti päivässä laihaa jauhoista ja luista keitettyä keittoa olkileivän kera. Lasten annoskoko oli vain kolmanneksen aikuisen vastaavasta,³¹⁶ mikä ilmentää toisaalta ihmisten tietämättömyyttä fyysisestä kehityksestä, toisaalta aikuisen potentiaalisen työpanoksen arvostusta.

Olkileipää piirilääkäri piti syömäkelvottomana. Hän uskoi, kuten yläluokka yleisesti, jäkäläjauhojen olevan huomattavasti parempi korvike kuin olki.³¹⁷ Kainuussa jäkälään suhtauduttiin epäluuloisesti, eikä aivan turhaan. Väärinkäsittelynä se saattoi olla jopa myrkyllistä, etenkin pitkään aliravitsemuksesta kärsineille. Jäkälää lienee kerätty kesällä jonkin verran varastoon koko maassa köyhäintalojen tarpeisiin, mutta ilmeisesti määrät ovat olleet niin vähäisiä, ettei niillä ole ollut mainittavaa vaikutusta ravintotilanteeseen.³¹⁸ Ehkä kuolleisuus köyhäintaloissa olisi noussut vieläkin korkeammalle, mikäli jäkäläjauhoja olisi ollut laajemmassa käytössä.

³¹² Turpeinen 1986, 189.

³¹³ Turpeinen 1986, 189.

³¹⁴ Turpeinen 1986, 193.

³¹⁵ Turpeinen 1986, 189–190.

³¹⁶ Turpeinen 1986, 187, 190.

³¹⁷ Turpeinen 1986, 190.

³¹⁸ Häkkinen 1991b, 108–110.

Köyhäinmajojen kurjissa olosuhteissa vain vahvimmat ja onnekkaimmat selvisivät hengissä. Köyhäin- ja sairasmajoihin joutuneiden eloonjäämisennuste oli heikompi kuin muiden.³¹⁹ Parempikuntoiset pystyivät hankkimaan talon riittämättömän ruoan lisäksi kerjäämällä lisäravintoa. Pahasta aliravitsemuksesta ja sairaudesta kärsiville tilanne oli epätoivoisempi. Omien voimien puuttuessa piti tyytyä siihen vähään, mitä oli tarjolla. Snellmanin sinänsä hyvä ajatus tuottaa käsityötuotteita vientiin ruokapalkalla ei toiminut äärimmäisissä olosuhteissa. Riittämätön ravinto ja sairastelu rajoittivat talojen asukkaiden tuottavan työn tekemistä.

Tarkastuksen jälkeen Sotkamon köyhäintalojen oloja pyrittiin parantamaan monin tavoin. Kunta vuokrasi lisätiloja sairaita varten ja palkkasi jokaiseen sairaspirttiin sairaanhoitajan. Lapsille ja sairaille tarjottiin oikeaa leipää ilman korvikeaineita ja keiton lihapitoisuutta nostettiin. Jokaiseen taloon hankittiin lehmä, jotta pienimmät lapset ja sairaat saisivat maitoa. Olojen kohennuttua köyhäintaloissa niistä tuli haluttuja majapaikkoja. Niiden ruoka oli parempaa kuin monella omassa mökissään.³²⁰

Olojen parantumisesta huolimatta kunnallislautakunnan esimies Juho Korhonen kirjoitti huhtikuun lopulla huolestuttavasta tautitilanteesta Procopelle. Ihmisillä oli Korhosen mukaan vatsatautia, kuumetta ja punatautia. Kun myös Pettersson valitteli toukokuussa lisääntyvää tautisuutta, päätti Procope jälleen matkustaa paikan päälle tarkastamaan tilanteen. Piirilääkäri saapui Sotkamoon touko- ja kesäkuun vaihteessa. Hänen edellisen huhtikuisen käyntinsä jälkeen köyhäintaloissa oli kuollut lähes 400 henkeä. Myös edellisen käynnin jälkeen sairastupiin palkatut sairaanhoitajat olivat kuolleet, samoin heidän seuraajansa. Petterssonin mukaan uusia hoitajattaria oli vaikea enää saada.³²¹

Köyhäintalot Procope määräsi heti suljettaviksi. Koska myös sairasmajat vaikuttivat edistävän kuolleisuutta, vaikka niiden tarkoitus oli päinvastainen, Procope määräsi ne suljettaviksi vähitellen. Uusia hoidokkeja ei saisi enää ottaa. Toteutuksen hän jätti Korhosen vastuulle. Kirjeessään piirilääkärille 13.6 Korhonen kertoi noudattaneensa Procopen käskyä. Siitä huolimatta kussakin talossa oli vielä 16–26 potilasta. Varsinaisten köyhäintalojen kuolleisuus oli

³¹⁹ Häkkinen, Ikonen & et. al. 1989, 46.

³²⁰ Turpeinen 1986, 191–192.

³²¹ Turpeinen 1986, 192–193.

laskenut, paitsi Yli-Sotkamossa, missä kuolema vieraili edelleen päivittäin. Kirjeestä käy ilmi kuinka vaikeassa välikädessä kunnallislautakunnan esimies oli. Noudattaessaan piirilääkärin käskyä sairastupien kuolleisuus laski, mutta sotkamolaisten taholta painostettiin ottamaan sairaita sisään.³²² Sairaalle annettu ruoka vähensi terveiden eli potentiaalisten elatuksen tuojien ruokavarantoja ja sen lisäksi sairaan hoitaminen vaati aikaa. Nykyään ”aika on rahaa”, mutta 1860-luvulla aika oli ruoan hankkimista varten. Elämä oli selviytymistä satokaudesta seuraavaan.

Korhonen pääsi yllättävän pian vaikeasta tilanteestaan. Kuvernööri Alfthan vieraili Sotkamossa 16.6 ja kumosi Procopen sulkemismääräyksen. Köyhäinmajojen toiminnan jatkumisesta huolimatta tautisuus ja kuolleisuus kääntyivät laskuun. Heinäkuun lopulla tautitilanne oli jo niin hyvä, että talot voitiin sulkea Yli-Sotkamon taloa lukuun ottamatta.³²³ Tautien laantumiseen vaikutti myös kesäntulo. Ravintoa oli enemmän tarjolla, eivätkä ihmiset olleet sidottuja ahtaisiin ja epähygieenisiin sisätiloihin.

Köyhäinmajan, sairastuvan ja työhuoneen käsitteet ja todellinen olemus sekoittuivat keskenään. Köyhäinmajat, jotka periaatteessa olivat työhuoneita, muodostuivat tahattomasti sairastuviksi.³²⁴ Huhtikuussa päivätyssä maakuntakirjeessä Oulun Viikkosanomissa sotkamolainen kirjoittaja kertoo käyneensä siltavouti Fordellin kartanon köyhäinmajassa, missä kaikki 70 asukasta olivat vuoteenomina. Parempikuntoiset oli siirretty muualle. Kirjoittajan mukaan Sotkamossa oli yhteensä kahdeksan köyhäinmajaa.³²⁵

Kirkossa luetuissa kuulutuksista käy ilmi, että jokaiseen lohkokuntaan (=kylä/kinkeripiiri) oli helmikuussa ”pitäjänmiesten” vaatimuksesta perustettu köyhäintalo. Talojen reaalisen perustamisen jälkeen kunnallisesimies Juho Korhonen joutui toistuvasti patistelemaan pitäjänmiehiä tuomaan ”luvatut almut.”³²⁶ Talojen perustamista vaativat talolliset, taustavaikuttimenaan luultavasti talosta taloon kiertävien kerjäläisten määrän rajoittaminen. Mahdollisesti päätös on tehty kokouksessa enemmistöpäätöksenä tai asiasta päättämässä ovat olleet ainoastaan kyläkohtaiset edustajat, minkä vuoksi kaikki

³²² Turpeinen 1986, 194–195.

³²³ Turpeinen 1986, 196–197.

³²⁴ Turpeinen 1991, 55.

³²⁵ OSW 21/23.5.1868 Kotimaalta.

³²⁶ OMA SSA II Ef:4 Viranomaisten ja yksityisten kuulutukset 1868.

eivät pitäneet päätöksiä itseään sitovina. Auttamisinnon laimeuteen vaikutti myös se tosiasia, että monen talollisen sekä henkiset että taloudelliset resurssit olivat vähentyneet samassa tahdissa kuin autettavien määrä kasvanut. Potentiaaliset auttajat saattoivat itse tai heidän perheenjäsenensä olla vakavasti sairaana ja/tai kuolema käynyt perhepiirissä vierailemassa.

5.3 Kappalaisen raskas taakka

Seurakunnan työntekijöissä ei vuoden aikana tapahtunut muutoksia. Lukkarina jatkoi edelleen Axel Hindikka, suntiona Antti Korhonen ja kirkkoväärtinä Tuomas Tervonen. Pettersson on lukenut kaikki vuoden 1868 kuulutukset,³²⁷ mikä tarkoittaa hänen olleen edelleen ainoana pappina yksin vastuussa Sotkamon seurakunnasta ja toimineen sekä kappalaisena että kirkkoherrana. Jumalanpalvelusten ja hautaustoimitusten lisäksi Pettersson hoiti yksin kaikki avioon vihkimiset ja valtaosan lasten kasteista. Kuten aiempinakin vuosina muista papeista eniten sotkamolaislapsia kastoi Kajaanin kappalainen Frans Salenius.³²⁸ Muutaman tammi-, helmi- ja huhtikuussa syntyneen lapsen kaste venyi yli kuukauden päähän syntymästä.³²⁹ Syynä saattoi olla sääolosuhteet, perheen heikko fyysinen kunto tai Petterssonin valtava työtaakka.

Kuolleisuuden ollessa korkeimmillaan oli hautauskäytäntöjä pakko väliaikaisesti muuttaa. Yksilöllisiin toimituksiin ei yhden papin laajassa seurakunnassa ollut aikaa, minkä vuoksi oli pakko siirtyä joukkohautauksiin. Vainajia saatettiin yhden päivän aikana saattaa haudan lepoon kymmenittäin, toukokuun lopussa yli satakin saman päivän aikana. Aina ei pyrkimyksistä huolimatta onnistuttu vainajien kylittäin hautaamisessa, vaan vainajat jouduttiin siunaamaan hautaan satunnaisessa järjestyksessä.³³⁰ Sunnuntai ja lauantai olivat aiempien vuosien tapaan yleisimmät hautauspäivät, mutta vainajien runsaslukuisuuden vuoksi toimitusten keskittäminen vain kahteen päivään viikossa oli ajoittain mahdotonta.³³¹

Sotkamolaisten vainajien lisäksi Pettersson joutui todennäköisesti siunaamaan hautaan myös vieraspaikkakuntalaisia, joiden ruoan perässä

³²⁷ OMA SSA II Ef:4 Viranomaisten ja yksityisten kuulutukset 1868.

³²⁸ OMA SSA I IF Kuolleiden ja haudattujen luettelo 1868; I Eb:2 Vihittyjen luettelo 1868; I C Syntyneiden ja kastettujen luettelo 1868.

³²⁹ OMA SSA I C Syntyneiden ja kastettujen luettelo 1868.

³³⁰ OMA SSA I IF Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1868; Wilmi 1997, 311.

³³¹ OMA SSA I IF Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1868.

vaeltaminen oli päättynyt kuolemaan Sotkamon rajojen sisällä.³³² Muualta tulleista paikkakunnalla kuolleista kerjäläisistä ei välttämättä tiedetty edes kotipaikkaa, minkä vuoksi tietoa heidän kuolemastaan ei voitu välittää heidän kotiseurakuntaansa.³³³ Lumeen hautautuneet ruumiit saattoivat löytyä vasta pitkän ajan kuluttua. Sekasortoisina aikoina kaikkia tuntemattomia tien päälle kuolleita ei edes siunattu kirkkomaahan.³³⁴ Mikään ei viittaa, että Sotkamossa olisi tapahtunut näin, mutta kaikkia löydettyjä ruumiita ei välttämättä ilmoitettu viranomaisille.

Kirkonkirjojen perusteella sotkamolaisten kotipaikkauskollisuus eli vahvana myös nälkävuosina. Koko 1860-luvun ajan muualle muuttaneiden lukumäärä jäi vuosittain alle kymmenen, paitsi pahimpana nälkävuotena 1868, jolloin lähes 30 ihmistä jätti Sotkamon. Muualle lähtijöiden enemmistö oli miehiä.³³⁵ Kirjoihin on merkitty vain muuttokirjan hakeneet, minkä vuoksi lukuihin ei sisälly kerjuureissullaan Sotkamon rajojen ulkopuolelle joko tarkoituksella tai tahattomasti kulkeutuneita. Toisin kuin Sotkamosta Kuhmosta lähdettiin sankoin joukoin kotipaikkakunnan ulkopuolelle leveämmän leivän toivossa, osa Venäjälle asti.³³⁶

Jumalanpalvelusten ja kirkollisten toimitusten lisäksi Petterssonia kuormittivat toistuvat käynnit köyhäintaloissa, kirkonkirjojen ylläpito ja yhteydenpito eri viranomaisiin. Oman raskaan lisänsä kirkkoherran sijaisen elämään toi Lydia-tyttären sairastuminen lavantautiin. Petterssonin helpotukseksi Lydia kuitenkin toipui vaikeasta taudistaan.³³⁷ Pettersson itse oli jatkuvasti alttiina tautitartunnoille, mutta muuta perhettä niiltä suojeli Varpuniemen syrjäinen sijainti. Todennäköisesti Pettersson joutui olemaan paljon poissa kotoaan työnsä vuoksi, mikä vähensi ennestään perheen sairastumisriskiä.

Lydia Pettersson lähetettiin sairauden jälkeisen väsymyksen ja alakuloisuuden vuoksi virkistäytymään sukulaisten luokse Pohjanmaalle, mistä käsin hän kävi Helsingissä asti.³³⁸ Sotkamon kokonaiskuvan kannalta tiedolla ei ole merkitystä, mutta se kuvastaa hyvin kuinka eriarvoisessa asemassa eri yhteiskuntaluokkien jäsenet olivat sekä sairastuttuaan että toipilasaikanaan. Huolimatta etuoikeutetusta asemastaan Pettersson toimi parhaansa mukaan seurakuntalaisten parhaaksi, mikä käy ilmi jo aiemmin

³³² Häkkinen, Antti & Ikonen, Vappu et al. 1989, 38.

³³³ Pitkänen 1991b, 215.

³³⁴ Häkkinen, Antti & Ikonen, Vappu et al. 1989, 49; Nevala 2015, 65.

³³⁵ OMA SSA II Df:2 Tilasto ja väkilukutaulukot 1860–1869.

³³⁶ Turpeinen 1985, 90; Turpeinen 1986, 193–194.

³³⁷ Arjava 2010, 300–301.

³³⁸ Arjava 2010, 300–302.

kertomastani. Petterssonin pyyteettömyys, mikä osaltaan johtui hänen pietistisestä vakaumuksestaan, ilmenee myös siinä, että hän ei kirkossa luettavien kuulutusten perusteella missään vaiheessa vaatinut seurakuntalaisilta palkkaansa ulosoton uhalla.³³⁹ Pääsääntöisesti papiston toiminta oli nälkävuosina epätsekästä, mikä lisäsi kirkon arvostusta.³⁴⁰ Huolimatta uurastuksestaan sotkamolaisten hyväsi – tai sen vuoksi – Pettersson mieli muualle virkaan. Hän haki Leppävirran kappalaisen paikkaa,³⁴¹ mutta ei tullut valituksi.³⁴²

Nälkävuosien synkimpinä aikoina multarahasta piti luopua,³⁴³ mikä vaikutti suoraan kirkkokassan tuloihin. Tilikaudella 1867–68 kassaan kertyi multarahoja vain hieman yli 9 markkaa. Multarahojen lisäksi ainut tulolähde oli kolehti, lahjoituksia ei saatu lainkaan ja edelliseltä kaudelta kassaan oli jäänyt vain 43 penniä (taulukko 8).

TAULUKKO 5. Kirkkokassan tulot ja menot 1.5.1867–30.4.1868³⁴⁴

TULOT	MÄÄRÄ
Edelliseltä kaudelta	43 p
Multarahat	9 mk 19 p
Kolehti	5 mk 38 p
Laina viinikassasta	50 mk
Yhteensä	65 mk
MENOT	
	63 mk 75 p
KASSAN JÄÄNNÖSSUMMA	1 mk 27 p

Vaikka kirkkoväärti Tervonen ei tilinpäätöksen mukaan nostanut lainkaan 24 markan palkkaansa, jouduttiin tulojen ja menojen tasapainottamiseksi turvautumaan lainaan viinikassasta. Lainan ansiosta seuraavalle tilikaudelle siirryttiin yli markan pohjakassan turvin. Tosin varsinaisesta siirtymisestä ei voida puhua, koska tilikirja on allekirjoitettu vasta 4. huhtikuuta 1869³⁴⁵ eli lähes vuosi tilikauden päättymisen jälkeen.

³³⁹ OMA SSA II Ef:4 Viranomaisten ja yksityisten kuulutuksia 1866–1868.

³⁴⁰ Esim. Soikkanen 1991, 227–228.

³⁴¹ OWS 8/22.2.1868. Kuopion hippakunnan sanomia.

³⁴² OWS 37/12.9.1868. Kuopion hippakunnan sanomia.

³⁴³ Soikkanen 1991, 226.

³⁴⁴ OMA SSA III Ga:5 Tilikirja 1867–1868, yhteenveto.

³⁴⁵ OMA SSA III Ga:5 Tilikirja 1867–1868.

6 Vuosi 1869 – elämä voittaa

6.1 Uusioperheitä ja uusia sotkamolaisia

Syksyn 1868 hyvä sato oli lievittänyt hätää, mutta ajat olivat edelleen ankeat.

Ihmiset olivat huolissaan, jääkö velkojen ja verojen jälkeen viljaa edes kylvöön, pakkohuutokauppoja kuulutettiin jatkuvasti ja kerjäläiset olivat edelleen osa jokapäiväistä elämää. Samaan aikaan oli ilmassa myös toiveikkuutta. Ihmisten tuntoja kuvaa hyvin Oulun Viikkosanomiin maaliskuussa Kestilästä tullut maakuntakirje:

Ei ole enää siementä eikä syömistä monellakaan, kun siitä on kylwetty ruis, maksettu weroja ja welkoja jälkeenjäänetten wuotten edestä, mitä suinki on woitu, ja täytyy kokea omilla waroilla elättää sitä suurta kerjäläislaumaa, joka armeliasten ihmisten awulla jäi mennä wuonna eloon – – Terweyden tila on ollut hywä, ja työntekoon on ryhdytty entistä enempi, toiwossa, että Jumala ajan ylentäisi, niin kuin esimerkiksi jo wiime syksynä näytti.³⁴⁶

Maanviljelijöiden ja heiltä suoraan tai välillisesti elatuksensa saavien helpotukseksi syksyllä kerättiin kelvollinen sato. Oulun läänin kuvernöörinviraston vuodentulokertomuksen mukaan sekä ruis- että ohrasato olivat lähes koko läänissä keskinkertainen sekä laadultaan että määrältään. Myös kaurasta saatiin keskinkertainen sato, mutta siementen puuttumisen takia sitä oli kylwetty vähän. Keskinkertainen sato tuli myös perunasta, hampusta, pellavasta ja humalasta. Heinän kokoamista haittasivat sateet, mutta osassa lääniä, muun muassa Sotkamossa, heinäsato oli keskinkertaista parempi. Kuvernöörinvirasto kykeni tyytyväisenä toteamaan, ”jotta wäestöllä on ei ainoastaan leipää ja siementä tarpeeksensa, mutta woipi se myös jossakin määrin wähentää jyväwelkojansa kruunulle.”³⁴⁷ Myös valtion jo ennestään huono talous oli kärsinyt katovuosista, ja talollisten toivottiin aloittavan mahdollisimman pian velkojensa maksun valtiolle.

Tervan hinta lähti varovaiseen nousuun,³⁴⁸ tosin harva oli jaksanut nälkävuosina uurastaa tervahautoilla ja vielä harvemmalla oli ennestään varastossa tervaa. Tervan hinnan nousun lisäksi parempien aikojen koittamisesta kertoo myös se, että Sotkamo sai oman maakaupan räätäli Lauri Tervon aloittaessa joulukuussa 1869 menestyksekkään kauppiasuransa.³⁴⁹

³⁴⁶ OWS 12/19.3.1869 Kotimaalta.

³⁴⁷ US 89/ 8.11.1869 Vuodentulosta.

³⁴⁸ Turpeinen 2010, 112.

³⁴⁹ Wilmi 1997, 400.

Vuoden 1869 kesällä kuolleisuus laski koko Suomessa tavalliseen tasoonsa ja aleni yhä loppuvuodesta. Syksyllä se oli jo ennätysalhainen.³⁵⁰ Sotkamossa kuolleisuus lähti jyrkkään laskuun jo keväällä ja kaikkiaan vuoden aikana kuoli vain 78 sotkamolaista (taulukko 9). Yleisin kuolinsyy oli tyyfus, joka vei kaksikymmentä sotkamolaista hautaan, suurin osa heistä parhaassa työiässä olevia.³⁵¹

TAULUKKO 6. Kuolleiden ja syntyneiden lukumäärät 1869 neljännesvuosittain³⁵²

Vuosi-neljännes	Alle 10 v	10–24 v	25–49 v	50 v tai yli	Kuolleet yhteensä	Syntyneet
1.	7	5	9	10	31	25
2.	9	0	2	5	16	45
3.	5	1	4	4	14	64
4.	4	1	5	7	17	50
Yhteensä	25	7	20	26	78	184

Lasten syntymät painottuvat vuoden jälkimmäiselle puoliskolle. Syntyneiden määrä oli hieman alhaisempi kuin kahtena edellisenä vuonna, mutta yllättävän suuri suhteessa rajusti laskeneeseen väkilukuun.

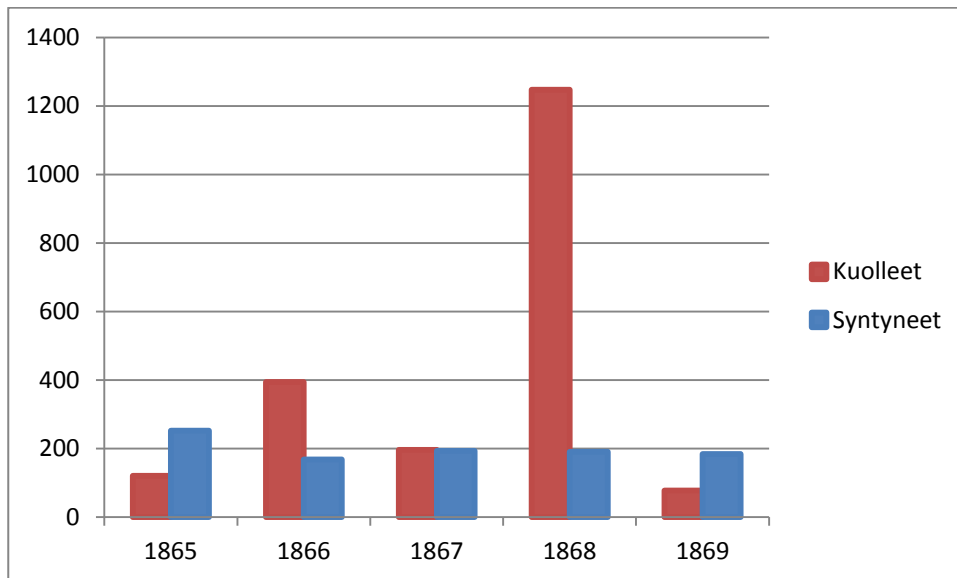
Kuvio 1 havainnollistaa syntyneiden ja kuolleiden lukumäärien vaihtelut tutkimusvuosina. Syntyvyys vaihteli kuolleisuutta vähemmän, eikä se missään vaiheessa laskenut huomattavan alas. Ainoastaan vertailuvuosina 1865 ja 1869 voidaan puhua luonnollisesta väestönkasvusta eli syntyneitä oli enemmän kuin kuolleita.

³⁵⁰ Osmonsalo 1949, 206.

³⁵¹ OMA SSA II Df:2 Tilasto ja väkilukutaulukot 1869.

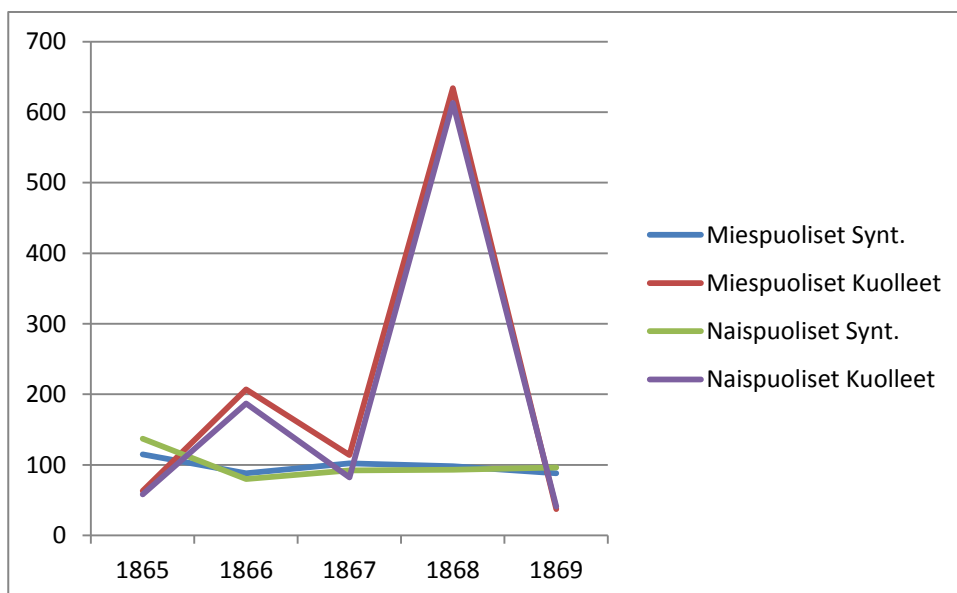
³⁵² OMA SSA II Df:2 Tilasto ja väkilukutaulukot 1869, yhteenveto.

KUVIO 1. Syntyneiden ja kuolleiden lukumäärät 1865–1869³⁵³

Sukupuolten väliset erot syntyvydessä ja kuolleisuudessa näkyvät kuviossa kaksi. Ainoastaan vuonna 1869 naisia kuoli miehiä lukuisammin, tosin vain neljä henkeä enemmän. Myös vuonna 1865 naisten ja miesten kuolleisuuden ero oli hyvin pieni, erotus oli tuolloin miesten ”hyväksi” viisi. Ainoastaan mainittuina vertailuvuosina tyttöjä syntyi hieman enemmän kuin poikia, vuonna 1865 yli kaksikymmentä ja vuonna 1869 kahdeksan enemmän.³⁵⁴

KUVIO 2. Kuolleiden ja syntyneiden lukumäärät sukupuolittain 1865–1869³⁵⁵

³⁵³ OMA SSA II Df:2 Tilasto ja väkilukutaulukot 1865–1869, yhteenveto.

³⁵⁴ OMA SSA II Df:2 Tilasto ja väkilukutaulukot 1865–1869.

³⁵⁵ OMA SSA II Df:2 Tilasto ja väkilukutaulukot 1865–1869, yhteenveto.

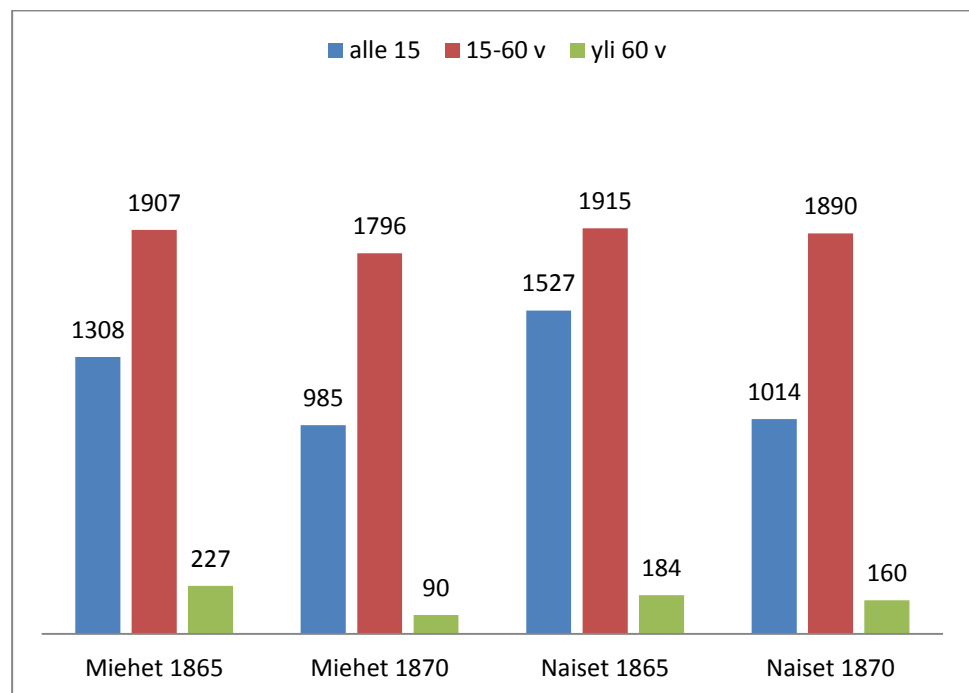
Vuoden 1869 alhaiseen kuolleisuuteen eivät vaikuttaneet vain parantuneet elinolosuhteet ja laskenut väkiluku, vaan myös väestörakenteen muutos.

Muutoksien kuvaamiseen olen käyttänyt vuosien 1865 ja 1870

väkilukulomakkeiden tietoja (kaavio 3 ja taulukko 10). Väestömuutoslomakkeet täytettiin vuosittain, mutta väkilukulomakkeet vain viiden vuoden välein. Vaikka ne kuvaavat edellä mainittujen vuosien viimeisen päivän tilannetta, ne antavat hyvän kokonaiskuvan tutkimusvuosien aikana tapahtuneista muutoksista pääpiirteissään.

Kuviosta kolme on huomattavissa työikäisten eli 15–60-vuotiaiden osuuden väestöstä kasvaneen ja muiden ikäryhmien osuuden pienentyneen viidessä vuodessa. Vuonna 1869 alle 15-vuotiaiden osuus väestöstä oli vieläkin pienempi kuin kaaviossa, koska vuonna 1870 syntyi yli kaksisataa lasta, mutta kokonaiskuolleisuus jäi alle sadan. Vaikka yli 60-vuotiaiden ikäryhmän osuus väestöstä kokonaisuudessaan pieneni, 60 vuotta täyttäneiden naisten osuus nousi lukumääräisestä laskemisesta huolimatta. Vuonna 1865 kokonaisväkiluku oli 7068 ja vuonna 1870 yli tuhat vähemmän eli 5935. Yhteisön taloudellisen toipumisen kannalta väestön ikärakenne oli optimaalinen. Työikäisiä oli paljon ja huollettavia vähän.

KUVIO 3. Ikäryhmien koot 1865 ja 1870³⁵⁶

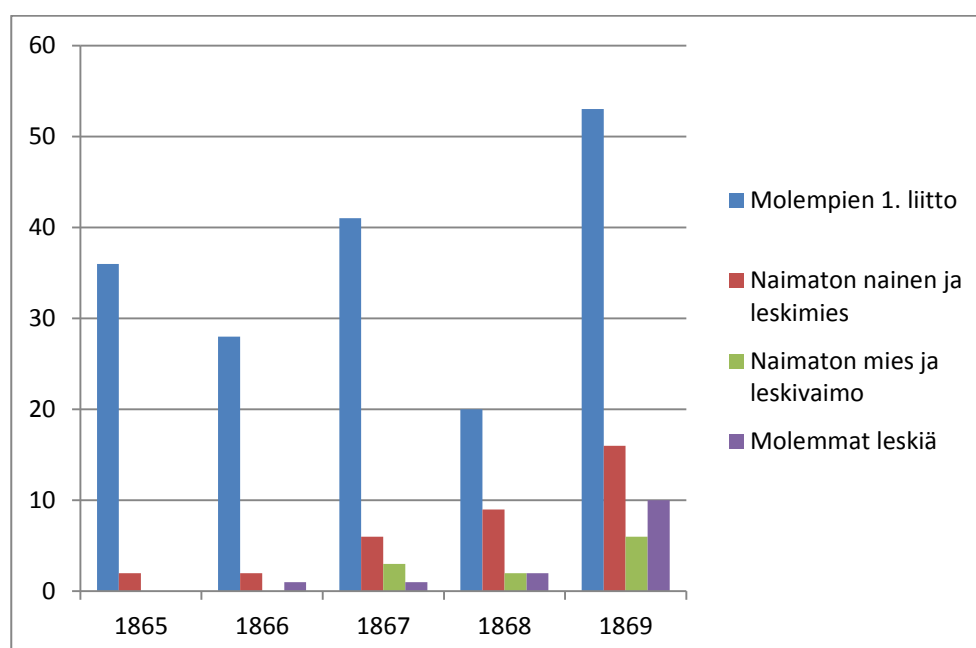

³⁵⁶ OMA SSA II Df:2 Tilasto ja väkilukutaulukot 1865–1870, yhteenveto.

Väkimäärän vähenemisestä huolimatta avioliittoja solmittiin vuoden 1869 aikana yhteensä 85 eli huomattavasti enemmän kuin aiempina vuosina. Osasyynä avioitumisinnokkuuteen oli leskien suuri määrä, mutta myös ensimmäistä kertaansa avioituvia oli aiempaa enemmän. Jo toisen peräkkäisen sadon onnistuminen sekä rohkaisi avioitumiseen että mahdollisti sen. Molempien ensimmäiseen avioliittoon asteli 53 paria, 16 miesleskeä nai naimattoman naisen, kuusi leskivaimoa avioitui naimattoman miehen kanssa ja kymmenen liitoista solmittiin kahden lesken välillä.³⁵⁷

Kahden naimattoman avioliitto oli yleisin avioliittomuoto kaikkina tutkimuksen viitenä vuotena, mutta leskien solmimat liitot yleistyivät vuosi vuodelta (kuvio 4). Leskimiehen ja naimattoman naisen solmima avioliitto oli tyypillisin niin sanottu leskiavioliitto, mutta leskien määrän kasvaessa yhä useampi naimaton mies avioitui leskivaimon kanssa tai kaksi leskeä keskenään.

KUVIO 4. Eri avioliittotyyppien lukumäärät 1865–1869³⁵⁸

Miehet avioituivat uudelleen naisia useammin ja ikääntyneitä naisia oli huomattavasti enemmän kuin miehiä miesten nälkävuosia suuremman kuolleisuuden vuoksi, minkä vuoksi leskivaimojen lukumäärä nousi viidessä

³⁵⁷ OMA SSA II Df:2 Tilasto ja väkilukutaulukot 1869.

³⁵⁸ OMA SSA II Df:2 Tilasto ja väkilukutaulukot 1865–1870, yhteenveto.

vuodessa ja leskimiesten laski.³⁵⁹ Ilmeisesti leskivaimojen suuri määrä vaikutti naisten osuuden kasvuun köyhäinapua saaneista (taulukko 10). Avunsaajien ”virallinen” kokonaismäärä väheni ajanjaksolla 1865–1870, mikä johtui lähinnä köyhäinkassasta apua saavien miesten lukumäärän radikaalista laskusta. Perinteinen kerjääminen ja yhteisön tai yksilöiden antama vapaaehtoinen apu jäivät tilastojen ulkopuolelle.

TAULUKKO 10. Köyhäinapua saaneet 1865 ja 1870³⁶⁰

Avustusmuoto	Lukumäärä 1865		Lukumäärä 1870		Muutos	
	Miehet	Naiset	Miehet	Naiset	Miehet	Naiset
Ruotuvaivaiset ja köyhäintalossa asuvat	102	90	90	100	– 12	+ 10
Kirkon köyhäinkassasta avustusta saavat	78	15	19	8	– 59	– 7

Kunnallishallintoon siirtyminen oli siirtänyt päävastuun vaivaisista kirkolta kunnalle, mikä näkyy kirkon köyhäinkassasta avustusta saavien määrän huomattavana laskuna. Sen sijaan ruotuvaivaisten ja köyhäintalossa asuvien yhteismäärä säilyi lähes ennallaan. Tilastoissa ruotuvaivaisia ei eroteltu köyhäintalon asukeista³⁶¹, ilmeisesti lomakkeen nimistöön vaikutti köyhäintalojen asema valtiovallan suosikkina. Käytännössä lukujen taakse kätkeytyi ainoastaan ruotilaisia, köyhäinmajat kuuluivat Sotkamossa vain nälkävuosien todellisuuteen.

Nälkävuodet lisäsivät irtaimen maatalousväestön (*arbetsföre inhyesmän*) määrää, tosin loisina elävien naimattomien naisten määrä laski huomattavasti. Torpparien osuus maatalousväestöstä laski hieman, mutta renkien ja talollisten nousi. Torppareita oli Sotkamossa suhteellisen vähän, vain noin kuusi prosenttia maatalouden piiriin kuuluvista.³⁶² Putoaminen yhteiskuntaluokasta alempaan luokkaan oli nälkävuosina yleistä: talolliset saattoivat menettää talonsa, torpparit torppansa, palkolliset eivät saaneet uutta sopimusta.³⁶³ Luultavasti osa torppareista ajautui tilattomien ryhmään, päätyi rengiksi tai pääsi isännäksi avioliiton kautta.

Talonpoikien ja piikojen määrä ei noussut vain suhteellisesti, vaan myös lukumääräisesti. Piikojen lukumäärään vaikutti tilojen määrän lisääntyminen,

³⁵⁹ OMA SSA II Df:2 Tilasto ja väkilukutaulukot 1865–1870.

³⁶⁰ OMA SSA II Df:2 Tilasto ja väkilukutaulukot 1865–1870, yhteenveto.

³⁶¹ OMA SSA II Df:2 Tilasto ja väkilukutaulukot 1865–1870.

³⁶² OMA SSA II Df:2 Tilasto ja väkilukutaulukot 1865–1870.

³⁶³ Häkkinen, Ikonen, Pitkänen & Soikkanen 1989, 40.

piian renkiä pienempi palkka ja naisten yhteiskunnallinen asema. Piikominen oli naiselle usein ainoa toimeentulovaihtoehto ennen avioitumista. Talollisten määrän lisääntyminen tuntuu hieman yllättävältä nälkävuosien köyhtymisen jälkeen. Tilasto ei kuitenkaan kuvaa heti nälkävuosien jälkeistä tilannetta, eikä kerro tilojen kokoa. Tiloja on saatettu pilkkoa pienempiin osiin. Tähän viittaa talouksien lukumäärän lisääntyminen ja yli kymmenen hengen talouksien voimakas väheneminen.³⁶⁴

Vuonna 1865 Petäjäkosken rautaruukki työllisti 27 miestä, mutta vuonna 1870 se antoi leivän enää 12 miehelle. Käsityöläisammatit katosivat tilastojen mukaan Sotkamosta kokonaan: vuonna 1865 käsityöläisiä oli kahdeksan, vuonna 1870 ei ensimmäistäkään.³⁶⁵ Yksi ”kadonneista” käsityöläisistä oli aiemmin mainittu räätäli Tervo, joka ryhtyi kauppiaaksi. Muut käsityöläiset ehkä kuolivat, vaihtoivat Tervon tavoin alaa tai siirtyivät muualle leveämmän leivän toivossa. Nälkävuosina Sotkamossa tuskin oli riittävästi kysyntää käsityöläistaidoille.

6.2 Kirkollinen elämä elpyy

Keväällä 1869 Sotkamo sai vihdoin uuden kirkkoherransa Reinhold Helanderin astuessa virallisesti virkaansa toukokuun alussa.³⁶⁶ Kirkonkirjoissa Helanderin saapuminen näkyy aiemmasta poikkeavan käsialan lisäksi kastettujen merkintätavan muuttumisena selkeämmäksi. Helander otti käyttöön erillisen sarakkeen lapsen etunimelle,³⁶⁷ mikä helpottaa huomattavasti kastettujen luettelon lukemista. Myös kuulutettujen luettelossa on huomattavissa uusi menettelytapa. Aiemmasta käytännöstä poiketen myös todistajat allekirjoittivat kuulusmerkinnän, mikä käytännössä yleensä tarkoitti kömpelöllä käsialalla raapustettuja nimikirjaimia.³⁶⁸

Helander saattoi vaikuttaa myös vuoden 1869 kirkonkokousten pöytäkirjojen muita tutkimusvuosia suurempaan lukumäärään. Kirkonkokousten pöytäkirjoja on säilynyt vuodelta 1869 kolme kappaletta,³⁶⁹ mikä määrä ilmeisesti kattaa kaikkina vuonna Helanderin saapumisen jälkeen pidetyt kokoukset. Viimeinen säilynyt kirkonkokouspöytäkirja ennen Helanderin aikaa on heinäkuulta 1866

³⁶⁴ OMA SSA II Df:2 Tilasto ja väkilukutaulukot 1865–1870.

³⁶⁵ OMA SSA II Df:2 Tilasto ja väkilukutaulukot 1865–1870.

³⁶⁶ OWS 14/3.4.1869. Kuopion hippakunnan sanomia.

³⁶⁷ OMA SSA I C Syntyneiden ja kastettujen luettelo 1869.

³⁶⁸ OMA SSA I Ea:1 Kuulutettujen luettelot 1869.

³⁶⁹ OMA SSA II Ca:4 kkptk.1869.

aiemmin käsittelemästäni Ståhlbergin johtamasta kokouksesta.³⁷⁰ Pöytäkirjojen täydellinen puuttuminen vuosilta 1867 ja 1868 ei välttämättä johdu niiden tuhoutumisesta – niitä ei ehkä kirjoitettu lainkaan. Kuntahallintoon siirtyminen oli vienyt osan kirkonkokouksen merkittävyydestään, minkä vuoksi pöytäkirjanpitoa ei nälkävuosina ehkä mielletty tärkeäksi. Luultavasti myös Petterssonin työmäärän suuruus ja hänen henkilökohtaiset ominaisuutensa vaikuttivat pöytäkirjapidon vähäisyyteen.

Ensimmäinen Helanderin johtama kirkonkokous pidettiin heinäkuun alussa. Kokouksen ainut tarkoitus oli järjestää hautausmaa ja hautaamiskäytäntö ”parempaan ja laillisempaan järjestykseen”. Haudat määrättiin sijoitettavaksi riveittäin nälkävuosien ”sinne tänne” -käytännön sijaan. Myös rivien ulkopuolelle oli mahdollista saada hautapaikka, jonka sijainti oli sovittava yhdessä suntio Gustaf Korhosen kanssa. Pelkkä sopiminen ei kuitenkaan riittänyt, vaan viimeisen leposijan poikkeuksellisesta sijainnista oli maksettava kaksi markkaa kirkkokassaan. Haudan vähimmäissyvyydeksi määrättiin kolme kyynärää eli noin 2 metriä. Omaisten oli kaivettava hauta valmiiksi jo lauantaina suntion sunnuntaiaamuista tarkastusta varten. Mikäli hauta jäi liian matalaksi tai oli kaivettu väärään paikkaan, korjausvelvollisuus kuului ”sille jonka ruumis on”. Jos tehtävä kuitenkin jäisi suntion hoidettavaksi, omaisten piti maksaa hänelle siitä kolmen markan korvaus. Hautarivien järjestämisestä ja hautojen määräystenmukaisuuden valvomisesta suntiolle luvattiin 25 markan vuosittainen korvaus. Kunnankirjuri Juho Korhonen veloitettiin huolehtimaan nälkävuosina hautausmaalla kertyneiden luiden hautaamisesta ja avointen hautojen peittämisestä.³⁷¹ Kokous kertoo hautauskäytäntöjen sekasortoisuudesta nälkävuosina ja samalla sekä halusta että kyvystä palata järjestelmällisempään toimintaan.

Seuraava kirkonkokous pidettiin syyskuussa. Sen keskeiset asiat olivat kirkkokassan taloudellisen tilanteen parantaminen ja pappilan parannustyöt. Kirkkokassan tilannetta parantamaan määrättiin markan suuruinen maksu kuulutuskirjasta avioon aikoville pareille. Aika oli maksulle otollinen, koska leskiä oli tavanomaista enemmän ja naimattomien nälkävuosina kariutuneet avioitumissuunnitelmat olivat heränneet uudelleen henkiin. Ilmeisesti kokoustavat

³⁷⁰ OMA SSA II Ca:2 kkptk 22.7.1866.

³⁷¹ OMA SSA II Ca:4 kkptk 4.7.1869.

epäilivät uuden tulonlähteen riittävyyttä kirkkokassan tulojen ja menojen tasapainottajana, koska päättivät seuraavasti:” – ja jos sittenkin vielä puuttuisi rahaa tarpeellisiin menoihin, niin saapi kunnankirjuri maksaa kunnan yhteisestä kassasta mitä tarvitaan.”³⁷²

Petterssonin ehdotuksesta pappilaan päätettiin hankkia uusi uuni ja teetättää lukuisia erilaisia korjaustöitä. Töiden kilpailuttamisesta ja teettämisestä päävastuu lankesi kuntakirjuri Korhoselle. Kappalaiselle itselleen luvattiin pitäjäläisiltä lisää heiniä ja Varpuniemen niittyjen perkaaminen.³⁷³ Ilmeisesti Varpuniemen niityt olivat huonokuntoisia, koska Pettersson oli jo aikaisempina vuosina pyytänyt kuulutusten kautta seurakuntalaisilta lisää heinää.³⁷⁴

Hindikan ehdotuksesta lukkarioppilas Olli Korhonen nimitettiin hänelle apulaiseksi opetustehtäviin. Apulaisen palkasta ei ole mainintaa,³⁷⁵ mikä antaa olettaa Hindikan maksaneen itse apulaisensa palkan. Ilmeisesti Hindikka halusi virallistaa apulaisensa aseman tavauskoulun opettajana, koska aiemmin käsittelemässäni syyskuun 1866 kirkonkokouksessa (luku 3.3) oli paheksuttu sijaisen käyttöä. Käytännössä Korhonen oli toiminut Hindikan apulaisen jo ennen syyskuun kokousta. Näin voidaan päätellä 28.3.1869 päiväystä kirjeestä, jossa pyydetään **lukkari** Olli Korhosta ilmoittamaan kaksi henkilöä seuraavan päivän ehtoolliselle.³⁷⁶

Marraskuun kirkonkokouksen keskiössä olivat erilaiset kunnostustyöt. Kokouksessa päätettiin ”Ståhlbergin mamsellein antamasta räkningistä.”³⁷⁷ Edesmenneen kirkkoherra Ståhlbergin tyttäret olivat kunnostuttaneet pappilaa, jossa asuivat armonvuosiensa ajan.³⁷⁸ Kaikkia heidän esittämiään laskuja ei suostuttu maksamaan ja ”kakluuni” päätettiin ensin ”syynätä” ennen maksupäätöstä. Pappilan pellon aidat päätettiin korjata ja ladon katto uusia. Hankkeiden vastuumieheksi nimettiin vähemmän yllättäen kunnankirjuri Korhonen.³⁷⁹

Kunnallishallinnon alkutaipaleella oli tavallista, että seurakunnan maalliseksi miellettyjä asioita käsiteltiin kuntakokouksessa, koska kunnallislautakunnan

³⁷² OMA SSA II Ca:4 kkptk 26.9.1869.

³⁷³ OMA SSA II Ca:4 kkptk 26.9.1869.

³⁷⁴ OMA SSA II Ef:4 Viranomaisten ja yksityisten kuulutukset 1866–1868.

³⁷⁵ OMA SSA II Ca:4 kkptk 26.9.1869.

³⁷⁶ OMA SSA II Ed:1 Kunnallisten viranomaisten kirjeet 1869.

³⁷⁷ OMA SSA II Ca:4 kkptk 28.11.1869.

³⁷⁸ Tähti 41/8.10.1867. Hippakuntain-sanomia.

³⁷⁹ OMA SSA II Ca:4 kkptk 28.11.1869.

tehtäviin kuului kirkonkokousten määräämien maksujen perintä ja kirjanpito.³⁸⁰ Sotkamossa sen sijaan kunnallishallinto vaikuttaa olleen jossain määrin kirkonkokoukselle alisteinen. Kirkonkokous antoi kunnallisesimiehelle tehtäviä ja osittain päätti kunnan rahojen käytöstä. Kirkonkokouksen päätökset ilmentävät seurakunnallisen ja kunnallisen hallinnon eriytymättömyyttä.

Kirkonkokouspöytäkirjoista heijastuu sekä vaikeimpien aikojen päättymisen että seurakunnan uuden johtajan saapuminen, ja jotain ehkä hänen luonteestaankin. Lounela luonnehtii Helanderia oikeudenmukaiseksi ja järjestykselliseksi, mutta myös ankaraksi ja kiivasluonteiseksi.³⁸¹ Kirkkoherran järjestelmällisyydestä kertoo kirkonkokouspöytäkirjojen sisältö ja kirkonkirjojen täsmällinen täyttötapa. Myös hautaan siunaaminen keskittyi Helanderin saavuttua aiempia vuosia selkeämmin pyhäpäiviin. Siihen luultavasti vaikutti Helanderin henkilökohtaisia ominaisuuksia enemmän vainajien määrän vähäisyys ja pappien lukumäärän nousu yhdestä kahteen.

Heikki Meriläinen kertoo muistelmissaan Sotkamon uudesta sielunpaimenesta hyvin negatiiviseen sävyyn: ”Sotkamossa saatiin kuolleen rovastin sijaan uusi rovasti, joka ensimmäisenä vuotenaan jo kerkisi saarnata kirkon tyhjäksi. Muutenkin seurakuntalaisten mielet alkoivat myrtyä häntä kohtaan.” Meriläinen itse oli joutunut kirkkoherran kanssa riitoihin, mikä luonnollisesti vaikuttaa hänen luonnehdintaansa. Täysin vailla totuuspohjaa Meriläisen käsitys Helanderista ei ehkä kuitenkaan ole. Tenan mukaan Helander ei koskaan saavuttanut edeltäjänsä nauttimaa laajamittaista seurakuntalaisten luottamusta.³⁸² Mahdollisesti ihmisten oli vaikea ottaa omakseen kirkkoherraa, joka ei jakanut heidän nälkävuosien kärsimyshistoriaansa.

Pettersson, joka oli hoitanut yli kahden vuoden ajan kirkkoherran tehtäviä, sai vuoden lopulla siihen virallisen pätevyyden suoritettuaan kirkkoherrantutkinnon.³⁸³ Parin vuoden kuluttua hän siirtyi Nivalan kirkkoherraksi,³⁸⁴ missä virassa hän toimi kuolemaansa asti.³⁸⁵ Sen sijaan Kuhmo menetti jo kesällä 1869 pidetyn pitäjänapulaisensa Johan Johnsonin, joka siirtyi

³⁸⁰ Soikkanen 1966, 168–169.

³⁸¹ Lounela 1947, 32.

³⁸² Tena 1947, 70; Meriläinen 1927, 115.

³⁸³ Esim. Tapio 51/18.12.1869. Kuopiosta. Hippakunnan sanomia.

³⁸⁴ MB 241/16.10.1872. Stiftsanheter.

³⁸⁵ Arjava 2010, 293.

muihin tehtäviin. Kirkkoherran ja pitäjänapulaisen tehtävien hoito siirtyi väliaikaisesti Aron Rytköselle.³⁸⁶

Seurakunnan talous oli edelleen äärimmäistä tasapainoilua menojen ja tulojen välillä. Tilikaudella 1868–1869 kirkkokassan ainut merkittävä tulonlähde oli multarahat (taulukko 10). Niiden tuotto olisi hädin tuskin riittänyt edes kirkkoväärtin palkkaan.

TAULUKKO 11. Kirkkokassan tulot ja menot 1.5.1868–30.4.1869³⁸⁷

TULOT	MÄÄRÄ
Edelliseltä kaudelta	1 mk 27 p
Multarahat	25 mk 91 p
Kolehti	5 mk 15 p
Lahjoitukset	30 p
Lainat viinikassasta	99 mk 18 p
Yhteensä	131 mk 81 p
MENOT	
	131 mk 81 p
KASSAN JÄÄNNÖSSUMMA	-

Tulot saatiin vastaamaan menoja, jotka oli supistettu äärimmilleen, ottamalla viinikassasta kaksi uutta lainaa. Uusista lainoista huolimatta viinikassaan maksettiin takaisin edelliskaudella otettu 50 markan suuruinen laina.

Lainajärjestelyt kertovat toisaalta kassojen erillisyydestä, toisaalta Sotkamon seurakuntahallinnon tiiviyydestä. Viinikassasta otettujen lainojen ansiosta kirkkoväärti Tervoselle pystyttiin maksamaan myös edellisen kauden palkka. Väärtin kahden vuoden palkka ja edellisen kauden lainan takaisinmaksu viinikassaan muodostivatkin valtaosan menoista.³⁸⁸

Kirkkoherra Helander vaikuttaa viimeistelleen tilikirjan. Tähän viittaa erilaisella käsialalla kirjoitetut tarkentavat merkinnät, esimerkiksi ”Per Balance” viinikassalainojen yhteydessä.³⁸⁹ Talonpoikien huonon luku- ja kirjoitustaidon vuoksi oli tavallista, että kirkkoherra laati tilikirjat kirkkoväärtin puolesta.³⁹⁰ Ilmeisesti myös Sotkamossa meneteltiin näin, mihin viittaa tilikirjan merkintätavan samanaikaiset muutokset kirkkoherran, ei kirkkoväärtin, viran

³⁸⁶ Wilmi 2003, 165.

³⁸⁷ OMA SSA III Ga:5 Tilikirja 1868–1869, yhteenveto.

³⁸⁸ OMA SSA III Ga:5 Tilikirja 1868–1869.

³⁸⁹ OMA SSA III Ga:5 Tilikirja 1868–1869.

³⁹⁰ Soikkanen 1966, 71.

hoitajan mukaan. Todennäköisesti Pettersson on vastuussa kahden edellisen tilikauden tilikirjoista, joista ensimmäisessä luovuttiin menojen erittelystä kahteen eri ryhmään (luku 4.2) ja toinen valmistui poikkeuksellisen myöhään (luku 5.3).

Tilikauden 1869–1870 tilikirja on ensimmäinen suomenkielellä kirjoitettu, mikä viittaa Helanderin laatineen sen kokonaisuudessaan. Kahden edellisen tilikauden tapaan kirkkokassan toiminta perustui edelleen velkarahaan (taulukko 12). Tilikauden suurin menoerä oli lähes sadan markan velan maksaminen viinikassaan. Tämä oli mahdollista lainaamalla Juho Korhoselta, mikä tarkoittaa Sotkamon kuntaa. Lainan ansiosta tulot ja menot saatiin sovitettua samansuuruisiksi. Myös kirkkoväärti Tervosen 24 markan vuosipalkka maksettiin normaalisti.

TAULUKKO 12. Kirkkokassa tulot ja menot 1.5.1869–30.4.1870³⁹¹

TULOT	MÄÄRÄ
Edelliseltä kaudelta	-
Multarahat	17 mk 30 p
Kolehti	12 mk 44 p
Lahjoitukset	1 mk 35 p
Kuulutuskirjoista	23 mk
Juha Korhoselta	137 mk 84 p
Yhteensä	191 mk 83 p
MENOT	
	191 mk 83 p
KASSAN JÄÄNNÖSSUMMA	-

Syyskuun kirkonkokouksen päättämä kuulutuskirjamaksu toi tilikaudella kirkkokassaan lisätuloja 23 markkaa. Sen sijaan heinäkuun kirkonkokouksessa päätetty mahdollisuus saada hautapaikka rivin ulkopuolelta ei tuonut lainkaan rahaa kirkkokassaan. Kolehtituotto oli huomattavasti suurempi kuin muina tutkimusvuosina.³⁹² Ehkä ihmiset kokivat kiitollisuutta omasta selviytymisestään ja osallistuivat aiempaa auliimmin kolehtiin.

Uudelle vuosikymmenelle pystyttiin Sotkamossa lähtemään toiveikkain mielin: oli kerätty jo toinen perättäinen onnistunut sato, tautiepidemiat olivat hellittäneet ja keskeiset virat olivat täytettyinä. Nälkävuosien aiheuttamat taloudelliset menetykset, henkilömenetykset, heikentynyt terveys ja henkiset

³⁹¹ OMA SSA III Ga:5 Tilikirja 1869–1870, yhteenveto.

³⁹² OMA SSA III Ga:5 Tilikirja 1869–1870.

traumat vaikuttivat kuitenkin vielä pitkään sotkamolaisten arkeen, jopa usean sukupolven ajan.

7 Tutkimustulokset

Suomea 1866–1868 koetelleet suuret nälkävuodet kurittivat Sotkamoaa poikkeuksellisen rajusti. Nälkävuosien lisäksi Sotkamossa koettiin monia muita merkittäviä muutoksia 1860-luvun loppupuolella. Osa niistä liittyi laajempiin yhteiskunnallisiin uudistuksiin, osa yksittäisten ihmisten kohtaloihin ja valintoihin.

Asetus kunnallishallinnosta maalla annettiin vuonna 1865. Sotkamo siirtyi ensimmäisten joukossa kunnallishallintoon jo vuoden 1866 alussa. Päävastuu vaivaishoidosta siirtyi seurakunnalta kunnalle. Sotkamon siirtyminen kunnallishallintoon vaikeutti nälkävuosien tuomien haasteiden kohtaamista.

Kuntavaalissa äänimäärä määräytyi veroäyrien määrän mukaisesti, minkä vuoksi Sotkamon kaksi ensimmäistä kunnallislautakunnan esimiestä eivät olleet sotkamolaisten enemmistön toivomia. Sotkamon kaikkien aikojen ensimmäinen kunnallislautakunnan esimies Wolmar Bergelin ajautui itsemurhaan toimittuaan vajaan vuoden kunnan johdossa. Ennen kuolemaansa hän ehti kavaltaa vaivaishoitohallituksen varat. Bergelinin seuraaja Jaakko Asp ilmoitti helmikuussa 1867, puolen vuoden kuluttua valinnastaan, luopuvansa välittömästi tehtävästään. Vasta vuoden 1867 loppupuolella toimeen nimettiin useamman kokouksen tuloksena edeltäjiään laajempaa luottamusta nauttinut talonpoika Juho Korhonen.

Sotkamolaisten erimielisyys ei rajoittunut kunnallishallinnon tehtävänimityksiin. Pitkäaikaisen kirkkoväärti-suntio Juho Arffmanin menehdittyä 1866 seurakuntalaiset pääsivät yksimielisyyteen uudesta kirkkoväärtistä, mutta uuden suntion valinnasta syntyi pitkällinen kiista. Vakituinen suntio saatiin vasta lähes vuoden kuluttua Arffmanin kuolemasta.

Vuoden 1867 alussa kuoli Sotkamon pitkäaikainen kirkkoherra ja Kajaanin lääninrovasti Carl Benjamin Ståhlberg ja väliaikainen vastuu laajasta seurakunnasta siirtyi sen kappalaiselle Gustaf Petterssonille. Uutta kirkkoherraa sotkamolaiset joutuivat odottamaan yli kaksi vuotta. Pettersson oli yksin vastuussa seurakunnasta nälkävuosien pahimman ajan. Kappalaisen työtehtävien määrä oli epäinhimillinen, mutta se ei heijastunut hänen viranhoitoonsa.

Nälkävuosien synkimpänä vuotena 1868 yli 1200 sotkamolaista laskettiin haudan lepoon. Vuoden 1868 kuolleisuus oli kymmenkertainen verrattuna vuoteen 1865. Nälkävuosien korkeasta kuolleisuudesta huolimatta syntyvyys ja avioituminen eivät missään vaiheessa laskeneet huomattavan alas. Leskien määrän lisääntyessä myös leskien solmimat avioliitot yleistyivät. Vuonna 1865 solmituista avioliitoista vain kahdessa oli kyse uudelleenavioitumisesta. Vuonna 1869 yli kolmessakymmenessä liitossa toinen tai molemmat osapuolet olivat leskiä. Vuonna 1869 solmittiin avioliittoja enemmän kuin muina vuosikymmenen vuosina. Leskien suuren määrän lisäksi myös muuttunut väestörakenne vaikutti avioitumisinnokuteen. Lapset ja vanhukset olivat alteimpia kuoleamalla, minkä vuoksi alle 15-vuotiaiden ja yli 60-vuotiaiden osuus väestöstä laski.

Muuta Suomea suuremman kuolleisuuden merkittävin yksittäinen taustatekijä oli köyhien keskittäminen valtiovallan suositusten mukaisesti köyhäintaloihin. Aiemmin vaivaishoito oli perustunut ruotu- ja elätehoitoon. Talojen ahtaat ja epähygieeniset olosuhteet loivat kulkutaudeille ihanteellisen leviämisympäristön. Riittämätön ravinto edesauttoi tautien tappavuutta. Piirilääkäri Axel Procopen aloitteesta köyhäintalojen olosuhteita parannettiin, minkä seurauksena niistä tuli haluttuja majapaikkoja. Tautisuus ei kuitenkaan vähentynyt, minkä vuoksi piirilääkäri määräsi talot suljettaviksi. Sulkemispäätöstä vastustivat sekä sotkamolaiset itse että lääninkuvernööri, joka perui sulkemispäätöksen.

Sekä Korhonen että Pettersson kantoivat huolta köyhistä ja toimivat aktiivisesti heidän hyväkseen. Samankaltaista kokonaisvaltaista sitoutumista yhteisöön osoitti myös kirkkoväärti Thomas Tervonen. Nälkävuosien synkimpinä aikoina hän siirsi palkkansa nostamisen kirkkokassasta tuleviin vuosiin. Kirkkokassan tulot vähenivät vuosi vuodelta. Suurin syy tulojen vähenemiseen oli kirkkokassaan maksettavien sakkorangaistusten poistuminen. Muita syitä olivat kolehdin tuoton pieneneminen ja väliaikainen hautausmaksusta luopuminen. Aluksi selvittiin aiemmista vuosista jääneiden varojen turvin, mutta vuosikymmenen lopulla oli turvauduttava lainarahaan. Ensimmäiset lainat otettiin kirkon viinikassasta ja sen jälkeen vuosikymmenen vaihteessa kunnalta. Kunnan ja seurakunnan tehtävät olivat vielä 1869-luvulla selkeästi eriytymättömät.

Eettisesti täysin päinvastaisesti kuin Korhonen, Pettersson ja Tervonen toimi kunnallisesimies Wolmar Bergelin lisäksi lukkari Axel Hindikka. Hindikka myi

nälkävuosien aikana viljaa käteismaksulla tai vaihtamalla sitä myyntiarvoltaan parempaan voihin, osti muiden viranhaltijoiden palkkakappoja ja peri niitä ulosottoteitse. Samaan aikaan osa sotkamolaisista näki nälkää. Toisten ahdinko tarjosi toisille tien vaurastumiseen. Vaikka nälkävuodet olivat kollektiivinen kokemus, nälkä ei sitä ollut. Viljaa Sotkamossa oli koko nälkävuosien ajan, mutta se ei ollut kaikkien saatavilla. Pitäjäaikainen periaate omien köyhien hoitamisesta unohtui nälkävuosina.

Sotkamolaisten keskinäinen erimielisyys, ylempien viranomaisten erilaiset näkemykset, viranhaltijoiden kuolemat, Bergelinin kavallus ja yksittäisten ihmisten epäeettinen toiminta lisäsivät nälkävuosien kärsimyksiä. Yksilöiden ja yhteisön voimavarat eivät suuntautuneet täysipainoisesti kriisin hallitsemiseen.

Kun nälkävuosien jälkeen keväällä 1869 seurakuntaan vihdoinkin saatiin uusi kirkkoherra, oli pappistilanne parempi kuin ennen nälkävuosia. Sotkamon entinen kappeliseurakunta Kuhmo oli muuttunut itsenäiseksi kirkkoherrakunnaksi ja Sotkamo vapautunut kaikista auttamisvelvollisuuksistaan sitä kohtaan, eikä uudella kirkkoherralla ollut paimennettavanaan koko Kajaanin kihlakuntaa, kuten edeltäjällään. Sotkamon uusi kirkkoherra Reinhold Helander osoittautui tehokkaaksi järjestyksen ystäväksi. Seurakuntalaisille kehitettiin uusia maksuja kirkkokassan talouden parantamiseksi, aloitettiin hautausmaan kunnostus ja kirkonkirjat täytettiin aiempaa huolellisemmin.

Kirkollisiin toimitusten ajankohdat eivät merkittävästi muuttuneet nälkävuosina lukuun ottamatta vuotta 1868, jolloin siirryttiin väliaikaisesti joukkohautauksiin ja hautaan siunaamisia toimitettiin aiempaa useampana päivänä viikossa. Ainoa selkeä muutos, hautaan siunaamisten keskittäminen pyhäpäiviin, tapahtui vasta Helanderin virkaanastumisen jälkeen. Sen sijaan seurakunnassa tapahtui viiden vuoden aikana muita merkittäviä muutoksia. Vuonna 1869 seurakunnan työntekijöistä ainoastaan lukkari ja kappalainen olivat samat kuin vuonna 1865, kirkkokassan tulolähteet olivat muuttuneet pysyvästi, entinen kappeliseurakunta oli itsenäistynyt, seurakuntalaisista kuollut viidesosa, kirkonkokous ei enää ollut pitäjän ylin päättävä elin.

8 Lyhenteet

Diss. Akateeminen väitöskirja
HT Historiallisia tutkimuksia

KHS	Kuopion Hippakunnan Sanomia
kkptk.	kirkonkokouspöytäkirja
KSA	Kuhmon seurakunnan arkisto
MB	Morgonbladet
mk	markka
OMA	Oulun maakunta-arkisto
OWS	Oulun Wiikko-Sanomia
p	penni
PT	Pohjan-Tähti
SHS	Suomen Historiallinen Seura
SKHS	Suomen kirkkohistoriallinen seura
SKHST	Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia
SSA	Sotkamon seurakunnan arkisto
SKS	Suomen kirjallisuuden seura
SWL	Suomen Wirallinen Lehti

9 Lähteet ja kirjallisuus

9.1 Painamattomat lähteet

Oulun maakunta-arkisto, Oulu	OMA
Sotkamon seurakunnan arkisto	SSA
Talollisten rippikirja 1856–1865	I Aa
Torpparien, mäkitupalaisten ja itsellisten rippikirja 1856–1865	I Aa
Syntyneiden ja kastettujen luettelo 1860–1880	I C
Kuulutettujen luettelot 1849–1869	I Ea:1
Vihittyjen luettelot 1853–1880	I Eb:2
Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1858–1892	I IF
Kinkeripäiväkirjat 1870–1894	II Ah:1
Pitäjän- ja kirkonkokousten pöytäkirjat 1812–1887	II Ca:2
Kirkonkokousten pöytäkirjat 1869–1887	II Ca:4
Tilasto- ja väkilukutaulukot 1855–1948	II Df:2
Kunnallisten viranomaisten kirjeet 1816–1935	II Ed:1
Viranomaisten ja yksityisten kuulutukset 1864–1865	II Ef:3
Viranomaisten ja yksityisten kuulutukset 1866–1868	II Ef:4
Kirkon omaisuuden katselmuspöytäkirjat 1867–1914	III Cc:2
Tilikirjat 1836–1873	III Ga:5
Kolehtiluettelot 1846–1869	IEa:1
Kuhmon seurakunnan arkisto	KSA
Syntyneiden ja kastettujen luettelo 1858–1885	I C

9.2 Sanomalehdet

KHS	Kuopion Hippakunnan Sanomia 1860 < http://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti >. Katsottu 20.9.2015.
MB	Morgonbladet 1872 < http://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti >. Katsottu 15.4.2017.
OWS	Oulun Wiikko-Sanomia 1864–1869 < http://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti >. Katsottu 30.12.2016.

- PT Pohjan-Tähti 1866–1867
<<http://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti>>. Katsottu 3.9.2016.
- Suometar Suometar 1864–1865
<<http://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti>>. Katsottu 20.9.2015.
- Tapio Tapio 1867–1869
<<http://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti>>. Katsottu 2.1.2017.
- Tähti Tähti 1867
<<http://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti>>. Katsottu 13.8.2017.
- SWL Suomalainen Wirallinen Lehti 1867–1868
<<http://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti>>. Katsottu 16.7.2016.

9.3 Kirjallisuus

- Ahonen, Felix
1961 Kajaanin historia III. Vv. 1810–1905. Kajaani: Kajaanin kaupunki.
- Arjava, Hellevi
2010 Merkillinen isoisä ja muita kertomuksia Wegeliuksista ja Swaneista. Helsinki: Tammi.
- Bergroth, Kersti
1971 Alkusoitto. Helsinki: Otava.
- Colliander, O.I.
1918 Suomen kirkon paimenmuisto 19:n vuosisadan alusta nykyaikaan. Ensimmäinen osa. Suomen kirkon hiippakunnat ja niiden tuomiokapitulit. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia, 8, 2. Helsinki: SKHS.
- Durchman, Osmo
1932 Kirkonarkistojen tuhoutumiset. Helsinki: Frenckellin Kirjapaino Osakeyhtiö.
- Halmesmaa, Pekka
1978 Kirkkokurisäännöstö Suomessa 1848–1869 ja sen soveltaminen Turun ja Kajaanin rovastikunnissa. SKHS 109. Helsinki: SKHS.
- Happonen, Päivi
2004 Sukututkimuksen asiakirjaopas – väestöhistorialliset arkistolähteet. Mikkeli: Karjala-tietokantasäätiö.
- Hornborg, John
1873 Statistisk och biografisk matrikel ofver Församlingar och Presterskapet i Finland. Finska litteratur-sällskapets tryckeri.
- Heikkinen, Antero
1986 Kainuun historia III. Hallinto ja kulttuuri 1720-luvulta 1980-luvulle. Kajaani: Kainuun maakuntaliitto.

2000 Kirveskansa ja kansakunta. Elämän rakennusta Kuhmossa 1800-luvun jälkipuolella. SKS 794. Helsinki: SKS.

Hyyrö, Tuula

2011 Hätävaraksi tarkoitettu kirkollinen kiertokoulu – Valistus ja koulunpenkki. Kasvatus ja koulutus Suomessa 1860-luvulta 1960-luvulle. Helsinki: SKS.

Häkkinen, Antti & Ikonen, Vappu et al.

1989 1860-luvun suuret nälkävuodet. Tutkimus eri väestöryhmien mielialoista ja toimintamalleista. Loppuraportti. Helsingin yliopiston talous- ja sosiaalihistorian laitoksen tiedonantoja 21. Helsinki.

Häkkinen, Antti

1991a ”Kuolema tulee jäkäläleiwästä” – Hätäravinto, jäkäläleipävalistus ja sen vastaanotto – Kun halla nälän tuskan toi. Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet. Helsinki: Helsingin Yliopisto.

1991b ”Pernaan Lapuan tie tehtiin jauhonaalolla nälkävuosina” – Hätäaputyöt: epäonnistuiko valtiovalta? – Kun halla nälän tuskan toi. Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet. Helsinki: Helsingin Yliopisto.

1991c ”Ja he oli kuullu että toisella paikkakunnalla oli tullu semmonen jauhomatto että oli ryssänraato...” – Muisti, muistikuvat ja maailmankuva hätäajan jälkeen – Kun halla nälän tuskan toi. Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet. Helsinki: Helsingin Yliopisto.

1994 Vaikuttivatko väärät hätäaputoimet vuosien 1867–1868 suureen kuolleisuuteen? ”Pane leipään puolet petäjäistä ” – Nälkä- ja pulavuodet Suomen historiassa. Suomen historian julkaisuja 19. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

Jutikkala, Eino

1994a Ilmaston muutokset ja historia.– ”Pane leipään puolet petäjäistä ” – Nälkä- ja pulavuodet Suomen historiassa. Suomen historian julkaisuja 19. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

1994b Kuolemalla on aina syynsä. Maailman väestöhistorian ääriiviivoja. Kolmas korjattu ja täydennetty painos. Porvoo: WSOY.

2003 Katovuodet – Suomen maatalouden historia 1. Perinteisen maatalouden aika. Esihistoriasta 1870-luvulle. Helsinki: SKS.

Koskinen, Yrjö

Suomen historia II. Helsinki: Otava.

Kröger, Teppo

1997 Hyvinvointikunnan aika. Kunta hyvinvointivaltion sosiaalipalvelujen rakentajana. Acta Universitatis Tamperensis 561. Tampere: Tampereen yliopisto.

Lounela, Lauri toim.

- 1947 Sotkamon vaiheita vuosisatojen varrelta – Sotkamon seurakunnan 300-vuotismuisto 1647–1947. [Sotkamo]: [Sotkamon seurakunta].
- Markkola, Pirjo
2007 Suomalaisen naisen ja miehen elämäankaari. – Suomalaisen arjen historia 2. Säättyjen Suomi. Porvoo: Weilin + Göös.
- Meriläinen, Heikki
1927 Heikki Meriläisen elämä hänen itsensä kertomana. Helsinki: WSOY.
- Meurman, Agathon
1909 Muistelmia. Helsinki: Kansa.
- Mustakallio, Hannu
2009 Pohjoinen hiippakunta. Kuopion–Oulun hiippakunnan historia 1850–1939. Helsinki: Kirjapaja.
- Murtorinne, Eino
1992 Suomen kirkon historia 3. Autonomian kausi 1809–1899. Porvoo: WSOY.
- Mustonen, O.A.F
1885 Tietoa Kajaanin kihlakunnasta ja etenkin Paltamon pitäjästä. Hämeenlinna: Hämeen Sanomain osakeyhtiö.
- Neovius, Adolf
1898 Suomen evankelis-luterilaisen kirkon matrikkeli. [Kuopio]: [Adolf Neovius]
- Nevala, Kirsi
2015 Kerjäläisiä ja jauhomattoja – 1860-luvun nälkävuodet muistitietoaineistoissa. Historian pro gradu –tutkielma: Tampere.
- Osmonsalo, Erkki K.
1949 Perustuslaillisen kehityksen kausi. – Suomen historian käsikirja II. Toinen painos. Porvoo: WSOY.
- Paaskoski, Jyrki
2002 Viipuriin ja maailmalle. Saimaan kanavan historia. Helsinki: Viipurin pitäjäsäätiö; Liikenne- ja viestintäministeriö.
- Paulaharju, Samuli
1958 Kainuun mailta. Kansantietoutta Kajaanin kulmilta. Porvoo: Werner Söderström.
- Pulkkinen, Paavo
1913 Muistiinpanoja Kuhmoniemen tavoista ja elannoista. Paavo Pulkkinen muistiinpanoja II. Helsinki: Otava.
- Pitkänen, Kari

- 1991a Kärsimysten ja ahdingon vuosikymmen – 1860-luvun yleiskuva. – Kun halla nälän tuskan toi. Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet. Helsinki: WSOY.
- 1991b ”Ruumiita kuin puita pinossa” – Kuoleman satoiset vuodet – Kun halla nälän tuskan toi. Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet. Helsinki: WSOY.

Pulma, Panu

- 1994 Vaivaisten valtakunta. – Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva. Suomalaisen sosiaaliturvan historia. Sosiaaliturvan kirjallisuus. Sarja sosiaalipolitiikka, sosiaaliturva 1. Helsinki: Sosiaaliturvan keskusliitto.
- 2009 Kerjäläisyys, irtolaisuus, ”mustalaisuus”: Historiallisia yhteyksiä. – Kerjääminen eilen ja tänään. Tampere: Vastapaino.

Soikkanen, Hannu

- 1966 Kunnallinen itsehallinto kansanvallan perusta. Maalaiskuntien itsehallinnon historia. Helsinki: Maalaiskuntien liitto.
- 1991 ”Siikajoella tehtiin pastorin palkka köyhäin koiksi” – Papit ja kansa hätäaikana. – Kun halla nälän tuskan toi. Helsinki: WSOY.

Soininen, Arvo M.

- 1974 Vanha maataloutemme. Maatalous ja maatalousväestö Suomessa perinnäisen maatalouden loppukaudella 1720-luvulta 1870-luvulle. HT 96. Helsinki: SHS.

Tena, M. V.

- 1947 Sotkamon seurakuntaelämää kirkonarkistossa säilyneiden asiakirjojen valossa – Sotkamon seurakunnan 300-vuotismuisto 1647–1947. [Sotkamo]: [Sotkamon seurakunta].

Tervo, J. A

- 1947 Kunnallisen elämän alkutaipaleelta – Sotkamon seurakunnan 300-vuotis muisto 1847–1947. [Sotkamo]: [Sotkamon seurakunta].

Tommila, Päiviö

- 1998 Fennomaanilehdistön ja yleisen mielipiteen synty. – Sanomia kaikille. Suomen lehdistön historia. Helsinki: Oy Edita Ab.

Turpeinen, Oiva

- 1985 Kainuun historia II. Väestö ja talous 1721–1982. Kajaani: Kainuun Maakuntaliitto.
- 1986 Nälkä vai tauti tappoi? Kauhunvuodet 1866-1868. HT 136. Diss. Helsinki: SHS.
- 1991 Näläntorjunta ja hyvinvointivaltion perusteet. Hallinto ja kansalainen Suomessa 1808–1905. Helsinki: Hallintohistoriakomitea ja Valtion painatuskeskus.
- 2010 Mustan kullan maa. Tervan matka maailmalle. Somero: Amanita.

Wilmi, Jorma

- 1997 Sotkamon historia. Jyväskylä: Sotkamon kunta, Sotkamon seurakunta, Sotkamo-Seura r.y.

2003 Kuhmon historia. Keuruu: Kuhmon kaupunki.

Vuorinen, Heikki S.

2002 Tauti(n)en historia. Jyväskylä: Vastapaino.

2006 Tautinen Suomi 1857–1865. Tampere: Tampere University Press.

Välimäki, Hannu

2002 Kymmenyksistä kirkollisveroon. Kirkollisverotus Suomen evankelisluterilaisessa kirkossa reformaatiosta nykypäiviin. Helsinki: SKHS.